

SZEMLE

J. F. BÖHMER

**REGESTA IMPERII I. DIE REGESTEN DES KAISERREICHS UNTER DEN
KAROLINGERN 751–918 (987/1032)
BAND 3: DIE REGESTEN DES REGNUM ITALIAE UND DER
BURGUNDISCHEN REGNA. TEIL 4. 855–1032
FASZIKEL 1: NIEDERBURGUND BIS ZUR VEREINIGUNG MIT
HOCHBURGUND (855–940ER JAHRE)**

(Bearbeitet von Herbert Zielinski. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2013. 343 o.
ISBN 978-3-412-21069-4. EUR 61,60)

Minden idők egyik legnagyobb és szerencsére mindmáig élő, a *Monumenta Germaniae Historica* indulásához kapcsolódó vállalkozása a német-római királyokra és kiegészítőleg a pápákra is vonatkozó, az elbeszélő forrásokra is reflektáló okleveles forrásai regesztáinak a gyűjteménye a Karolingoktól I. Miksáig, 751-től 1519-ig. A vállalkozáshoz máig nevét adó frankfurti városi levéltáros és könyvtáros, Johann Friedrich Böhrer (1795–1863) kezdeményezése 1832-ben a 911 és 1313 közötti időszak regesztáival indult, hogy aztán fokozatosan alakítsa ki az azóta is finomodó szerkesztési elveket. Számos szervezeti változás után 1967-ben alakult újjá a kiadást felügyelő szerkesztőség 'Deutschen Kommission für die Bearbeitung der Regesta Imperii', ami 1980-tól a mainzi Akadémia, illetve a berlini Akadémia mellett működik. A munkamegosztás jegyében 1939-ben létrehozott bécsi bizottság 1998-tól 'Arbeitsgruppe Regesta Imperii'-ként az osztrák Akadémia mellett működik.

A kötetek magyar szempontból is rendkívül fontosak, hiszen részben maguk az oklevelek regesztái, részben a feldolgozott és hivatkozott szakirodalom és azok értékelése hoz új eredményeket. A hazai kutatás, de nemcsak a magyar, sajnálatos módon szem elől veszítette a vállalkozást, s mint „elavult” kiadványokra nem szoktak hivatkozni.¹ Altmann Zsigmond-kori kötetei eddig is kivételt jelentettek, s a sorozat legújabb kötetéről már beszámolt Lakatos Bálint a *Történelmi Szemlében* (2013. 519–525. o.). Ismertetése annál is fontosabb, mivel a Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport által megjelentetett Zsigmond-kori oklevéltár éppen a Regesta Imperii magyarországi szerkesztőségének is tekinthető. A nyomtatott kiadások mellett a regeszták on line is hozzáférhetőek, kereshetők és nyomtathatók, ami 150 000-es számukat tekintve nem kis előnyökkel kecsegtet (www.regesta-imperii.de). Nem egészen közismert az sem, hogy az adatbázis bibliográfiai szekciójában 1,6 millió adat hozzáférhető, ami a kurrens magyar történeti bibliográfia hiányában egyúttal a középkori magyar történeti bibliográfiát is helyettesíti, s a magyar szerzők külföldi megjelenéseit illetően legpontosabb forrásunk.²

Magyar hadtörténeti vonatkozásban sem lebecsülendő, hiszen például a kalandozások korára a legújabb szakirodalom számbavételével számos időpont pontosítását tesz lehetővé, amire lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* jelen számában olvasható tanulmányomat (Itt a magyar, hol a ma-

¹ Erre lásd *Johannes Bernwieser*: Les Regesta Imperii – un recueil des sources sur l’histoire du Moyen Âge européen, Francia. *Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 40. (2013) 189–205. o.

² *Dieter Rübsamen – Andreas Kucsera*: Verborgen, vergessen, verloren? Perspektiven der Quellener-schließung durch die digitalen Regesta Imperii. In: *Rainer Hering – Jürgen Sarnowsky – Christoph Schäfer und Udo Schäfer* (Hg.): *Forschung in der digitalen Welt. Sicherung, Erschließung und Aufbereitung von Wissensbeständen. Tagung des Staatsarchivs Hamburg und des Zentrums ‚Geisteswissenschaften in der digitalen Welt‘ an der Universität Hamburg am 10. und 11. April 2006. Hamburg, 2006. 109–123. o.* (Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg, Bd. 20.)

gyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez). Jelen kötet a sorozat korábbi köteteinek új, bővített kiadására vállalkozik (vö. Böhmer, J. F.: *Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*. Bearbeitet von Engelbert Mühlbacher und Johann Lechner. Nachdruck der 2. Aufl. Innsbruck (1908), Hildesheim 1966). A kötet 571 regesztát tartalmaz Provence-i Károly (855–863), alsó burgundiai vonatkozásban II. Lothar és II. Lajos császár (863–869), Vienne-i Boso időszakából (869–887), Vak Lajos időszakából (887–938) egészen a Felső Burgundiával való egyesítésig. Az anyag negyedét a királyi oklevelek teszik ki a *deperditákkal* együtt, s ami a kutatás számára éppoly fontos, a történeti, leginkább Flodoard és Reimsi Hincmar évkönyvein alapuló regeszták száma a 40%-ot is eléri. A nem királyi oklevelek száma 15% (chartae, püspöki és grófi oklevelek), a fennmaradó rész pedig a pápai és zsinati emlékeknek jut.

Az időkeretéből következően a magyar vonatkozások ebben a kötetben kis számúak, így Flodoardnak a merseburgi német győzelemre tett említése (3015), valamint 924 március–áprilisban értesülünk arról, hogy Vienne-i Hugó II. Rudolf felső burgundi királlyal az Itáliából betörő magyarok ellen vonul, aminek részletes kifejtése az RI I,3,3-ban 1471 szám alatt olvasható.

A könyvtárak számára a kézikönyvsorozat nyomtatott példányainak beszerzését mindenképpen javasolni tudjuk. A sorozatban szintén Zielskítől megjelent és magyar vonatkozásokban sokkal gazdagabb előző kötete (RI I,3,3 *Das Regnum Italiae vom Regierungsantritt Hugos von Vienne bis zur Kaiserkrönung Ottos des Großen*, 2006) a központi katalógus szerint nem jutott be az ország nyilvános könyvtáiraiba.

Veszprémy László

B. SZABÓ JÁNOS

HÁBORÚBAN BIZÁNCCAL. MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN A 11–12. SZÁZADBAN

(*Corvina Tudástár. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 245 o.*)

Az ismert hadtörténész, a középkori Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség haderejének kutatója, B. Szabó János ezúttal a XI–XII. századi magyar–bizánci háborúk történetét vette tollára. A témaválasztása nem lehetett véletlen, hiszen a szerző még Somogyi Győzővel közösen jegyzett első kötete után, amely az Erdélyi Fejedelemség haderejének történetét dolgozta fel, következő közös könyvük *Elfeledett háborúk. Magyar-bizánci harcok a X–XIII. században* címmel jelent meg. Mindezek fényében aligha meglepő, hogy B. Szabó János a bizánci hadtörténelem elmélyült kutatójaként pályáját kezdő kiváló festőnek és grafikusnak, Somogyi Győzőnek ajánlotta legújabb kötetét.

E munka a magyar–bizánci kapcsolatok taglalását a 970-es arkadiopoliszi magyar vereség utáni politikai szituációval kezdi meg, amely után a Balkán felé, tehát bizánci területre irányuló magyar kalandozó hadjáratoknak is vége szakadt. A kötet ezen része a XI. század közepéig ismerteti az eseményeket, kiváloan jellemezve az alcímmel is (*Nagy két császár birodalma között*) azt a szituációt, melyet a korabeli magyar államnak a Bizánci Birodalom és a Német-római Császárság között kellett megélnie. A szerző az eseményeket ezen túl kronológiai sorrendben és a magyar és bizánci történéseket egymással párhuzamba állítva mutatja be. Ritka erénye a tudományos ismeretterjesztő kötetnek, hogy különböző vitás kérdésekben említést tesz a szakirodalomban található eltérő vélekedésekről is. A Quedlinburg-i birodalmi gyűlés kapcsán, a magyar külpolitika alakulásának okait elemezve, Makk Ferenc és Bóna István eltérő nézőpontjait ismerhetjük meg. Mindezek figyelembe vételével, csak elírásnak tűnhet, hogy az említett birodalmi gyűlés, ahova Géza fejedelem is elküldte a követeit, nem 972, hanem 973 folyamán zajlott le (15. o.).

A következő fejezet a magyar–bizánci háborúk hadszínterét és annak természeti adottságait veszi górcső alá, külön kiemelve az utak és a folyami átkelők rendkívüli fontosságát. A folyami átke-

lők kiemelt szerepét jelzi, hogy aki bírta őket, az nem csak a vámbevételekre tehetett szert, hanem a Balkánon is jelentős területekre, ugyanis egy észak felől támadó seregnek Naisszosz városág nem jelentett már semmi sem komoly akadályt. Mindezek következményeként a térség az állandó várháborúk színterévé vált, ez lett a meghatározó haditevékenység. A Komnénoszok alatt amúgy is felértékelődött az ostromok szerepe a bizánci hadviselésben. A későbbiekben is, a XV–XVI. században a magyar–oszmán összecsapások során is a várharok maradnak a jellemzőek. A csaták ostromokéhoz képest elenyésző száma is a korábbi, kissé egysíkú, csataközpontú középkori hadtörténetírás tarthatatlansága mellett szól.

A szerző külön fejezetet szentel a szembenálló haderők bemutatásának is. A magyar királyok haderejét tárgyaló fejezet alcímét nagyon is találóan választotta a szerző, a XII. századi muszlim utazó, Abu Hamid al-Garnáti II. Géza seregének erejéről frott soraival jellemezve azt: „Meggzámálhatatlanul sok katonája van.” Ennek a seregnek az összetétele azonban igen sokszínű volt. A magyar had gerincét a királyi várszervezet által kiállított csapatok alkották, nagyon helyesen tesz különbséget a kötet a vármegye és a várispánság között: ma már egyértelműnek látszik, hogy nem minden vármegyéhez tartozott ispánság, amelyek száma hetven fölött is lehetett. A kötet szól még az úgynevezett keltjobbágyfiúkról is (*iobagiones exempti*), akik mint a várnépek tagjai katonáskodtak, és az elnevezésük is „hadra kelésre”, tehát katonai szolgálatukra utal (34. o.). Talán érdemes lett volna a keltjobbágyfiúkkal kapcsolatban Varga János által képviselt érvelést is figyelembe venni, miszerint a keltjobbágyfiúk társadalmi rétege nem létezett, mindössze egyetlen kifejezés téves olvasata teremtette meg történetírásunkban őket, ami a későbbiekben meg is gyökeresedett (Varga János: *A keltjobbágyfiúk legendája. Forrástanulmány az Árpád-kori társadalom történetéhez*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2009.). A kiadvány alaposan vázolja a korabeli magyar hadszervezetet, ezen belül a határőrszervezetet, a különböző keleti és nyugati jövevények által kiállított csapatokat, és említést tesz az egyházak által kiállított egységekről is. A szerző által említett óvatos megfogalmazás, mely szerint egy-egy püspök vagy apát akár 100–200 lovas felett is rendelkezett, talán még inkább árnyalandó (42. o.). A magyar–bizánci háborúk idején a forrásanyagunk csak a somogyvári apátság 1091-es alapítólevele esetében szól 100 harcosról (*centum militum domus*), más intézményekben ennél kisebb létszámokról van csak adatunk: például a százdi apátság alapítólevele mindössze húsz magyar és tíz besenyő lovasról szól. Mindezek mellett figyelembe véve azt a folyamatot is, ami szerint az egyházak famíliateremtő akarata leginkább az 1260-as évektől adatható – ahogy erről Kristó Gyula is részletesen értekezett, kiemelve az ebben a folyamatban élen járó esztergomi érsekséget és zágrábi püspökséget (Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 173–175. o.) –, talán a létszám említésének elhagyása lett volna a helyesebb megoldás, mivel az egyháznagyok döntő többsége ekkor még nagy valószínűséggel nem rendelkezett ekkora fegyveres kontingenssel. Említést érdemel még az a 700 „frank” is, akiket még II. István fogadott fel, és ostromgépeikkel pusztította Bulgáriát. Felmerült azonban, hogy a „frankok” között nehézlovakok is találhatók voltak, nem csak az ostromgépek kezelői (Borosy András: *Lovagi haditechnika és lovagság Magyarországon az Árpád-korban*. In: *Uó: Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2010. 13. o.). A szerző felhívja a figyelmet a magyar seregek eltérő taktikájára a nyugati és a bizánci hadakkal szemben, valamint arra a körülményre is, hogy a magyarok előszeretettel kezdeményeztek ütközetet erőfölényük tudatában, valamint, hogy a sebezhető ellenséget gyakran támadták meg folyón való átkelés közben. Itt kapott szerepet Szent László híres – Janus Pannonius által is megénekelt – bárdjának értelmezése is, mely szerint az ábrázolásokon egy skandináv típusú fegyver látható. Érdemes lett volna megemlíteni, hogy az 1068. évi kerlési csatában említett „kunok” azonosításával kapcsolatban felmerült új értelmezést, ami szerint – a korábbi besenyő értelmezés mellett – leginkább úzokat kell értenünk alattunk (Kiss Attila: *Úzok a Képes Krónikában. A nyugati ogúz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények*, 2007. 2. sz. 567–569. o.), valamint Szent László Szög nevű lova kapcsán, a név sárgás lószínű utalását is meg lehetett volna említeni, amely már a XIII. század utolsó évtizedében az okleveles anyagban is megjelenik.

A bizánci haderő bemutatása a *themák* és a *tagmaták* egységeinek bemutatásával kezdődik. Míg az előbbieket sokféle etnikumú tartományi csapatok voltak, addig az utóbbiak alatt a császár személyes testőrségét kell értenünk, akiket a kincstár látott el felszereléssel és élelemmel. Későbbiekben a „Halhatatlanok” lovascapata és a varáng gárda is bővítette ezt az egységet. A könyv izgalmas

sorokat szentel a leghíresebb testőr életrajzának is, jelen esetben nem másról van itt szó, mint I. András magyar király sógoráról, Harald Sigurdson norvég királyról.

A könyv szerzője bemutatja azt a folyamatot is, mely során bizánci hadak egyre inkább zsoldos-seregekké válnak, mindezek mellett szól a magyarokkal szembeni bizánci flotta fölényéről, illetve a lovas és gyalogos egységeket kombináló taktikájukról is, melyben a lesvetés, az éjszakai harc és a színlelt visszavonulás is bevett, gyakran alkalmazott szokás volt. Szót kell ejteni a „bizánci huszárokról” is, akik kapcsán még Gáldi László nyelvész 1939-es hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a *khószáriosz*-nak nevezett könnyűfegyverzetű lovasok már a X. században is léteztek, feladatuk a felderítés, portyázás és zsákmányolás volt, az ilyen típusú csapatok pedig még XIII–XIV. század folyamán is külön csapatokba voltak osztva. A balkáni népek bizánci hadszervezetből származó hagyományai továbbéltek, és majd a XV. századi Magyar Királyság keretein belül is rendkívül értékes fegyvernemmé tették az ilyen jellegű csapatokat.

B. Szabó János könyve mindezek után a XI–XII. századi magyar–bizánci háborúk sűrű hadi és politikai eseményeit mutatja be. A hosszú háborúkat Salamon király Száván túlra vezetett hadjárata nyitja meg. A hadjárat legfontosabb eseménye az 1071. évi nándorfehérvári magyar ostrom volt, melynek szerencsés módon a XIV. századi krónikaszerkesztésben szereplő leírása hadtörténeti kifejezések (például: *balista*, *manipulus*) szempontjából is rendkívül gazdag szövegnek mondható. A fejezet ezek után vázolja a magyar és bizánci fél közötti hosszú háborúk sorát, egészen III. Béla Andronikosz elleni háborújáig. Annyit érdemes megjegyezni azonban, hogy a Barbarossa Frigyes német-római császár számára küldött mintegy fél ezer főnyi izmaelita segédcsoport nem csak az 1161. évi hadjáratban vett részt (129. o.), hanem már 1158 óta harcol az itáliai hadszíntéren, és valószínűleg Jasomirgott Henrik osztrák herceg seregtestében kaptak helyet. A szerző külön figyelmet szentel az 1167. évi zimonyi ütközetnek, amely azon Árpád-kori csaták egyike, amelyről az összecsapás menetére vonatkozó csataleírásokat is ismerünk. A bizánci győzelemmel végződött zimonyi csata alkalmas arra, hogy a magyar és bizánci fél egymástól eltérő taktikája bemutatható legyen. A magyar hadrend elére Dénes ispán nehézlovas csapatokat állított, bízva azok rohamának elsöprő fölényében, a magyar íjász lovaság pedig a hátuk mögül támogatta volna őket. A bizánciak hadrendje valamennyivel tagoltabb volt, a magyarokkal szemben két harcrendet alakítottak ki. Az első harcrend szárnyait tartományi lovasok alkották, míg annak közepén kun és szeldzsuk íjász könnyűlovasok szerepeltek, a második harcrend centrumában nehézgyalogos és gyalogos íjászok voltak, míg a szárnyakon válogatott német, szeldzsuk és bizánci lovaság helyezkedett el. A zimonyi ütközet leírásában felmerült a magyar gyalogság esetleges jelenléte is. Az Árpád-kori gyalogság kérdésköréről egy forrástanulmány keretében legutóbb Borosy András értekezett, aki még az 1071. évi nándorfehérvári ostrom esetében cáfolta azok jelenlétét (Borosy András: *Gyalogosokkal vette e körül Belgrád városát 1071-ben az ostromló hadsereg? Hadtörténelmi Közlemények*, 1987. 744–745. o.). B. Szabó János is arra a következtetésre jut, hogy bár a korabeli forrásokban a gyalogság, mint fegyvernem nem bukkan fel, ennek ellenére a sereget kísérvő szolgazsemélyzet, az úgynevezett „hadtáp” természetesen lehetett gyalogos. Mindemellett az 1167-es összecsapásban alkalmazott itáliai eredetű, leginkább gyalogság esetében használt zászlóskocsi is elgondoltató, amire még Veszprémy László hívta fel a figyelmet (Veszprémy László: *Az 1167-es magyar zászlóskocsitól [caroccio] a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdeti. Történelmi Szemle*, 1995. 2. sz. 209–216. o.). Mindezek mellett Anonymus *pedites*-einek jelenléte is elgondolkodtató a kérdéskörrel kapcsolatosan, amelynek tisztázása – a szűkös forrásadottságok ellenére is – remélhetőleg nem várat már sokáig magára.

A szerző a magyar–bizánci kapcsolatok alakulását a XIII. század első feléig követi részleteiben, amikor is a Magyar Királyság próbálja átvenni a meggyengült Bizánc szerepét a Balkán északi területein, leginkább a katolikus térítés zászlóvivőjeként.

A kiadványt fegyvertörténeti összefoglaló tanulmány is gazdagítja, amit a bizánci fegyvertörténet kutatója, Boldog Tamás jegyez. A fejezet részletesen mutatja be a két szembenálló fél által leginkább használt védő- és támadófegyverzet legfontosabb, darabjait és azok jellemzőit. Két „legendás” fegyver bemutatása is külön figyelmet kapott a fejezetben – talán alkalmasak lehetnek az említett sorok bizonyos berögződött közhelyek eloszlására –, ezek közül a magyar és bizánci seregben is nagymértékben elterjedt összetett reflexíj az egyik. A botíjjal szemben a kisebb méretű, összetett reflexíj nagy előnye volt, hogy lóról is használható fegyvernek bizonyult. Nem volt „cso-

dafegyver”, hiszen csak magas szintű lovas tudással, valamint íjászygyakorlattal egybevetve lehetett igazán hatékony. Nagy valószínűséggel ezeknek köszönhető az is, hogy a sztyepei nomád népek váltak e fegyver és a lovasíjász fegyvernem leghatékonyabb képviselőivé. A bizánci görögtűz összetétele régóta foglalkoztatja a fegyvertörténészeket. Ennek a folyékony gyújtóelegynek a receptje sajnálatos módon nem maradt ránk, annak idején az még a Bizánci Birodalom területén is államtitkot képezett. A leginkább a bizánci flotta által használt félelmetes hatású görögtűz a XIII. század első felére eltűnik a harcterekről, receptje is vélhetőleg örökre elveszett. Későbbiekben a görögtűz már csak különböző olajos gyújtólövedékek gyújtónevévé vált.

B. Szabó János legújabb könyve illeszkedik a Corvina Tudástár keretein belül már megjelent, a tatárjárás és a mohácsi csata témáját feldolgozó, sikeres tudományos ismeretterjesztő munkáihoz. A hadtörténész frissen megjelent kötetét ismételtelen könnyed és olvasmányos stílus jellemzi, melybe a modern forráskiadványokból származó forrásidézetek is tökéletesen illeszkednek. Az igényes kiadványt térképek, valamint Boldog Zoltán rajzai is színesítik. A különböző fejezetekbe tagolt fogalommagyarazatok (Szent László bárdja, görögtűz, reflexíj, harcos eunuchok, keleti angolok legendája stb.) segítik a korszakban való tájékozódást az olvasó számára.

A kötet végén a téma iránt továbbra is érdeklődő olvasót jól tagolt, a magyar és nemzetközi szakirodalom fontos munkáira egyaránt a figyelmet felhívó válogatott bibliográfia is található. Mindezek mellett a valóban hiánypótló munka méltán válhat a középkori magyar és bizánci hadtörténelem iránt érdeklő szakmai közönség számára is hasznos, a kutatói számára gondolatébresztő kiadvánnyá, valamint akár az egyetemi oktatásban is hasznosítható kézikönyvé. Az utóbbi időben szerencsés módon hazánkban is egyre népszerűbbek a bizantinológiai kutatások, melyek további előremozdulásához remélhetőleg a bemutatott kötet is hozzá fog járulni.

Farkas Péter

ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA (SZERK.)

IDENTITÁS ÉS KULTÚRA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

(Balassi Kiadó, Budapest, [2012.] 566 o.)

A 2008-ban Esztergomban a hódoltság korának művelődéstörténetéről rendezett konferencia előadásai nyomán készült tanulmánykötet a szerkesztői szándék szerint a kulturális, nemzeti és vallási identitás problematikáját vizsgálja a történettudomány, a művészettörténet, az irodalomtudomány, a vallástörténet és a folklór szemszögéből. Az Ács Pál előszavával együtt 36 szerző írását kilenc nagy tematikai egységben tartalmazó kötet a téma egyik alapvető kézikönyve lehet. Egy jól szerkesztett, rövidítésjegyzékkel, jó minőségű fekete-fehér képekkel, külön képjegyzékkel ellátott, szép kiállítású, színvonalas kiadvány. Nagyon sok szempontból kötődik a kor hadtörténetéhez is.

A konferencia és a kötet indíttatásának gyökerei Klaniczay Tibor irodalomtörténész közel három évtizeddel ezelőtti felvetéséhez kapcsolódnak, mely szerint a hódoltság korát interdiszciplináris, nemzetközi szintű kutatásokkal kell feltárni. Az oszmán hódítás kutatása e szellemiség nyomán haladt az elmúlt évtizedekben Magyarországon, s a legújabb kutatási eredmények beépültek jelen kötetbe is. A szerkesztők a hódoltság korát egymás mellett élő közösségek kulturális identitásának szüntelen átalakulásaként definiálják. A szokványos ellenségek mellett szándékuk szerint egy összetett, az azonosságtudat változásait is figyelembe vevő, pozitív oszmánképet is megjelenítő tanulmánykötetet kívántak összeállítani, melyben Ács Pál az oszmán hódítást mint identitásformáló tényezőt, a magyar nemzeti azonosságtudat lassú és fokozatos kialakulását is alapvetően meghatározó jelenséget definiálta. A hódoltság korát egy sajátos jelenségként, az egyének és közösségek többszörös identitásváltásaként is értelmezi. Eltérően a „kereszténység muzulmán »össlességének« sok évszázados közhelyétől”, ahogyan a szerkesztői előszó fogalmaz, az oszmán–magyar együttélés kulturális értékeit is feltáró történetírás eredményei fogalmazódnak meg a könyvben.

S a kérdésre, hogy volt-e valamiféle pozitív hozadéka az oszmán hódoltságnak, felfogható-e a hódoltatás korszaka – annak szinte állandó háborús viszonyai, pusztításai közepette – a kölcsönös elfogadás egyfajta időszakának, ami szó szerint (ahogyan az egyik tanulmány címében, Erdélyi Gabriella írásában megfogalmazza) a hódoltatottak szempontjából folyamatos „túlélési stratégiát” jelentett, vagy a manapság korszerűnek tartott fogalmak és tartalmak (identitás, többszörös identitás, változó identitás, nemzeti elzárkózás, népek és kultúrák együttélése) aktuális tartalma visszavetítésének, vizsgálatának van-e létjogosultsága, mert ezáltal többet tudunk meg a hódoltság koráról is, a kötet tanulmányai adnak több vonatkozásban is egymásnak ellentmondó válaszokat.

A kötet első fejezetének írásai az oszmán identitás alapformáit határozzák meg. Fodor Pál *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* című nyitó tanulmánya az egész kötet számára jelent egyfajta elméleti alapvetést. Kifejti: négy évszázad alatt az oszmán világban rendkívül sokféle identitás létezett, melyek mindegyike számtalan, folyamatosan változson ment át. Hogy ez a szerteágazó jelenség mégis megragadható legyen, a szerző Benedict Anderson Cornell professzor modelljének felhasználásával egyrészt a vallást, másrészt azt az önértelmezési módot vizsgálja, amelyik a mindenkori hatalmi központhoz köthető, ugyanis az oszmán társadalom arculatát alapvetően meghatározta a birodalmi dinasztia és udvartartása. Részletesen feltárja, analizálja és jellemzi a közös eredet hitével, a vallás, a szakásjog és a közös nyelv ismérével jellemezhető közösségi tudatot, melynek statikus változásai közepette értelmezhető „az oszmánok világába történő integráció és az oszmán identitásba való feloldódás” is.

Sudár Balázs a magyarországi hódítás folyamatát a hódítók szemszögéből vizsgálja: hogyan gondolkodtak az oszmánok Magyarországról? A hódítók is ápták a hajdani egységes Magyarország emlékét, valamint „mindig is létezett egy törökkel kiegyező, az aktuális erőviszonyokat elfogadó politikai csoportosulás”, az erdélyi fejedelmek – vazallus kényszerhelyzetük miatt – a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárataikban rendre igénybe vették a török hadak segítségét. A fegyveres hódítás után az oszmánok azonnal dzsámivá alakították az egyik, lehetőleg legjelentősebb templomot – úgy vélem, ez elsősorban azt jelenti, hogy erőszakkal elveszik az identitás őrzésének egyik legfontosabb helyét, a vallási élet közösségi színterét. Ennek jelentőségét egyébként a hódoltak azonnal megértették: „az a település, ahol egyszer elhangzott a pénteki ima, már nem kerülhetett újra a hitetlenek kezébe.” A hódítók másik identitásformáló intézménye a derviskolostor volt, amely szálláshelyként, katonai gyülekezőhelyként és a közbiztonság erősítése céljából támaszpontként szolgált azon túl, hogy a vidéki harcosok lelki gondozásának helye volt. Identitás „meggyökereztető helyek” voltak a hódítók számára a temetők, szent sírok is. Szellemi expanziójukban a hatalmi legitimizáció egyik fontos eleme volt, hogy birodalmukat Nagy Sándor impériuma folytatásának tekintették, aki szerintük már járt hadaival Pannónia területén, így saját hódításaikat a már megszerzett javak visszaszerzésének tekintették. Másfelől úgy vélték, hogy a Szent Korona Iránból származik, eredendően a szászánida Hoszrau Anúsírván koronája volt a VI. században; amikor Szülejmán kezébe került, ő maga adta azt Szapolyainak – és Ferdinándnak –, vagyis a Habsburg legitimitást is önmaguktól eredeztették. Végül, mivel a magyarok keleti eredetű nép, rokonai az oszmánoknak, akik megsegítik őket a nyugatiak ellenében. Így válik érthetővé, hogy magukat miért is nem tekintették ideiglenes hódítóknak.

Kovács Zsuzsa a bolognai Marsigli-gyűjteményben a budai mufti könyvtárának eredeti nyomába, illetve a Marsigli-féle könyvgyűjtemény és katalógusai magyarországi eredetű vonatkozásait vette számba. Tanulmánya hézagpótló, mert nemcsak rekonstruálja a mufti könyvtárát, feltárja és leírja a hagyatékban szereplő összes magyar vonatkozású gyűjteményi egységet, többek között az 1686-os budai, az 1687-es nagyharsányi hadizsákmányt, a Belgrád 1688-as bevételekor zsákmányolt török kéziratok listáját stb., s minden olyan katalógust, amely Marsigli hagyatékáról készült, valamint bemutatja a gyűjtemény katalógusainak sorsát Marsigli halála után, hanem mellékleletben közli azt az 1689-ben, az inkvizíció számára összeállított könyvjegyzéket is, amely a kizárólag a magyar hódoltság területén zsákmányolt könyveket tartalmazza.

A kötet *Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában* címet viselő fejezete hat olyan szerző tanulmányát foglalja magába, akiknek kiindulópontja, hogy az oszmánok a meghódított magyar területeket birodalmuk határ-, illetve peremvidékének tekintették. Erdélyi Gabriella a meghódítottak szemszögéből látatja a hódoltság időszakát. Azokat a túlélési stratégiákat veszi számba forrásszintű hivatkozásokkal, melyek gyakorlatilag egy-egy közösség, de inkább maga az egyén

puszta fizikai túlélését eredményezhették: a menekülést, az önkéntes renegát sorsot, a keresztény–pogány házassági stratégiákat.

Sz. Simon Éva gondolatgazdag tanulmánya az egyik legfontosabb példa arra, hogy a hódítás idején fennálló „egymásmellettiség”, a másik fél identitásának befogadása, az ahhoz kapcsolódó alkalmazkodási képesség, mint mai fogalmak a gyakorlatban annak idején mit is jelenthettek: a muzulmán ösellenség-kép nemcsak egy történeti toposz, hanem maga a történeti valóság volt. Írása alapján levonhatjuk a tanulságot: a tolerancia szellemiségét sugalló tartalmak túlzó, túlzottan megengedő alkalmazása, mai értelmezésének visszavetítése torz történeti képet eredményezhet. Hiszen Simon Éva is túlélési stratégiákról beszél, melyek összes fontos elemét számba veszi, meggyőző példákkal, eddig feltáratlan források bevonásával. Melyek ezek az elemek, illetve stratégiák? A menekülés: a jobbágyok menekülése a peremvidékről az ország belseje felé, a bujdosó életforma, a nemesség menekülése a peremvidékről, akik a menedéért cserébe szervitori szolgáltatásra kényszerültek, a kurialista falvak túlélési próbálkozásai, majd a helyben maradás. Récsa falu példáján bemutatja a jobbágyok ellehetetlenülését, ha azok nem a menekülést választják (kettős adóztatás kényszere), s a középbirtokosság lehetőségeit a Háshágyiak példáján. Megállapítja, hogy szó sincs a kurialista falvak esetében erősödő vagy gyengülő nemzeti identitásról, amikor tetteik, viszonyrendszerük gyökereit vizsgáljuk földesuraikhoz és a hódítókhoz (melyikhez mikor „hűségesek”), hanem pusztán a fizikai létükért való harcról és egzisztenciális küzdelmük kényszeréről. A Háshágyiak kapcsán pedig bemutat egy hosszú távú, csak a hódolatra jellemző identitáselemet, a fennmaradás kényszeréből származó „alkalmazkodást”: miután a családfőt, Háshágyi Imrét a törökök megölték, feleségét és gyermekeit fogságra vetették, a feleség személyével megszarolták a hódolt falvakat, hogy fizessenek adót, jegyeztessék be magukat defterekbe.

Kovács József László egy hódoltságai jegyző, Váradi György változatos életútját ismertette a XVII. századból, Kármán Gábor pedig Harsányi Nagy Jakab, előbb kancelláriai írnok, majd ún. török deák, diplomata, majd a nagyváradi kollégium rektorának változó törökképlet sorsa alakulásának, pályája sokszínűségének tükrében. A dolgozat kiindulási alapja a „másikról alkotott képek” történeti jelenségének utóbbi időben elterjedt vizsgálata. Ennek a magyarországi kutatásban is fontos eredményei születtek, korrekt lett volna legalább a Miskolczy Ambrus által szerkesztett, nagyon beszédes című tanulmánykötetet (bár az némiképp megtévesztő, mert nem egy szöveggyűjteményről van szó: *Szomszédok világai: kép, önkép és a másiktól alkotott kép: szöveggyűjtemény*. KSH Könyvtár és Levéltár, 2006.) egy jegyzetben megemlíteni, mint a téma egyik módszertani szempontból alapvető irodalmát. Jakó Klára *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban* című tanulmánya az erdélyi fejedelemség külpolitikai szervezetének keleti vonatkozásait vizsgálja Moldvával és Havasalfölddel, mely kapcsolatrendszer elválaszthatatlan volt a korban a portai diplomáciától. A rendkívül informatív diplomáciatörténeti és politikai viszonyrendszereket vizsgáló tanulmány tematikáját illetve a kötet kulturális vonatkozásokat vizsgáló írásainak sorába illeszkedik. Az írás egy további, nagyobb kutatás kiindulópontja ugyanakkor, melynek során az erdélyi fejedelemség portai külpolitikájának személyi kérdései is feltárhatók lesznek a szerző által a kutatásba újonnan bevont romániai levéltári források rendszerezése után, ahogyan ezt zárszavában írja. Végül Szabó Péter Károly egy látszólag mikrotörténeti momentum, Vác hovatarozásának ügye (a XVII. század első évtizedeiben), illetve ehhez kapcsolódóan a felek által a pro és kontra felsorakoztatott ideológiai és jogi érvek alapján vizsgálja, hogyan illeszkedik „Bécs és Konstantinápoly Erdély kérdésében nyitott nagypolitikai játszmányához”.

A Vallási viszonyok a török hódoltságban című fejezetbe sorolt két tanulmány, Csepregi Zoltán: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1652) új kiadásának tanulságai* és Molnár Antal: *Velence és a hódoltsági missziók...* című közleményének közös vonásai, hogy az identitás kérdését annak kulturális aspektusai felől közelítik meg, és írásaik forrásfeltárásán alapulnak. Előbbi tanulmány a *Hitvallás (Confessio catholica, 1526)* kritikai kiadásának tanulságait foglalja össze. Az eddigi vélekedéssel szemben Melius Juhász Péter püspök helyett Czeglédi György nagyváradi lelkész szerkesztői szerepét hangsúlyozza, majd tisztázza a keletkezéstörténet forrásait. Ezt követően Csepregi Zoltán – Óze Sándor: *A határ és a hatalom* című 2006-ban megjelent könyve méltatásának apropóján – a délvidéki, végvári katonaság reformáció tanaira nyitott fogékonyságának jelenségét exponálja, melynek megértéséhez a *Hitvallás* analízise is fogódzót ad. Molnár Antal egy 1624-ben Marnavics Tomkó János által készített javaslatot ismertet és közöl a katolikus bosnyákok

és horvátok által lakott balkáni területek egyházi újjászervezéséről. Az irat érdekessége abban áll, hogy a reorganizációt a korábbi tervezetektől eltérően nem bécsi vagy raguzai, hanem velencei és dalmáciai központtal javasolta. A tanulmányban a szerző körülhatárolja Velence határait gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból, kijelöli vonzáskörzetét a köztársaság határain kívül eső, oszmán uralom alatt álló, meghódított területeken. Oliver Jens Schmitt bécsi kutató álláspontjával szemben, aki úgy vélte, hogy a Balkán-félsziget belsejében Velence hatása csak nagyon kis mértékben érvényesült (kapu szerep a keresztény világ felé), Molnár Antal Tomkó javaslata és az azt megelőző állásfoglalások alapján megkérdőjelezi ezt. Sorra veszi a XVII. század elején született balkáni missziós elképzeléseket, összeveti ezeket Tomkó elképzelésével, és ez által vizsgálja annak realitását. Megállapítja, hogy miután Velence és Bosznia között szoros volt a gazdasági és társadalmi kapcsolat, a bosnyák ferencesek számára Velence jelentette a legfontosabb nyugat-európai központot (többek között Velence látta el a franciák mellett az Oszmán Birodalom katolikusainak védelmét), és a velencei nuncius a XVI. század végén a Szentzék számára a legfontosabb kapcsolódási pontot jelentette a Balkán-félsziget felé. Tomkó javaslatai ugyanakkor azért nem valósultak meg, mert azok a XVI. század végi viszonyok ismereti szintjén alapultak, a XVII. század harmadik évtizedében pedig már idejétmúltak voltak, mert Róma egy erőteljes egyházpolitikai összpontosító koncepciójában Velence már nem kapott kiemelt szerepet.

A *Művészet a hódoltság korában* című fejezet a korabeli kultúra tárgyi emlékeit kutató hat tanulmánya közül Mikó Árpád a késő-középkori székesegyházak liturgikus felszereléseinek eredt nyomába, Kiss Erika a XVII. századi hódoltsági területek ötvösművészetét kutatta, Gerelyes Ibolya a törökös-balkáni ékszertípusok elterjedését, Pásztor Emese pedig azokat a korabeli magyar nyelvű forrástípusokat, kifejezéseket szedte egybe, melyek a kor iparművészet-történetének feltárását alapozzák meg. Gulyás Borbála a Habsburgok XVI. századi udvari ünnepeire kalauzol el bennünket, ahol a XV. századtól burgundiai mintára rendeztek jelmezes lovagi tornákat. A törököket ezeken előbb mint egy egzotikus nemzet képviselőit, majd 1541 után egyértelműen negatív figurákat szerepeltették, sőt ez a beállítás Rudolf császár törökellenes propagandájának meghatározó eleme volt. Ács Pál a művelt és sokoldalú, művészi ambíciókkal is rendelkező Esterházy Pál (1635–1713) egyik ifjúkori verses művét, az *Egy csudálatos ének* című, 112 versszakos ún. katalógusverset és annak forrásműveit ismerteti, mely különleges, „szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcosok felsorolása..., egy egyetemes, a világ egészét felölelő katalógus”. Mitikus geográfia, megismerélyesített természeti jelenségek: szelek, virágok és bolygók, valóságos és képzeletbeli állatok, szörnyetegek, krokodilsárkány csudálatos lények theatruma. Ács Pál feltételezi, hogy a műben hosszú versrészeket át, következetesen érvényesül egyfajta Zrínyi-imitáció az apokaliptikus szörnyeteg legyőzésének motívumában, melynek forrása, hogy Esterházy Pál gyermekkorától fogva bálványozta a költő-hadvezér Zrínyi Miklóst. Elemzése alapján úgy vélem, hogy a török elleni heroikus küzdelem költői műben való allegorikus leképeződéséről van szó, melyben a fiatal Esterházy saját érzéseit és törekvéseit jeleníti meg, melyek őt ezáltal a példakép, Zrínyi törekvéseivel rokonítják.

A kötet következő két nagy fejezete: *Változó törökkép az irodalomban és A török hódoltság visszhangja a folklórban* címmel a magyarországi és európai kultúrában megjelenő és azokra építően ható török kultúra sokféleségét tanúsítja. Az ide sorolt tanulmányok inkább kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltóak – kiterjednek a legkülönbözőbb korabeli irodalmi műfajokra és folklorisztikus, valamint művészeti megnyilvánulásokra (krónikák, népbaladák, széphistóriák, prédikáció, dallamvilág, hangszerek elemzése, melyekre a török kultúra elemei beépültek) –, mint a hadtörténeti szempontból, ezért jelen folyóirat hasábjain ezek tételes ismertetésétől most terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenem.

Ugyanakkor a *Háború és nemzeti azonosságtudat* című fejezet négy tanulmánya már szorosan kapcsolódik a korszak hadtörténetíráshoz is. J. Újváry Zsuzsanna *Nemzeti identitás és a törökkel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében* című tanulmányában Esterházy Miklós *Opinióját* elemzi. Eszmei kiindulópontja elemzésének éppen a már emlegetett török, mint őselenség kép, ami a XV. században gyökerezik, s melynek kifejtése teszi e tanulmányt véleményem szerint a kötet egyik alappillérvé. Hunyadi János hadvezér, kormányzó és körének megfigyelése szerint ugyanis az oszmánok nem pusztán a győzelemre törekedtek hódításaik során, hanem ellenfeleik elleni egyfajta bosszúra: megalázásukra, identitásuk eltörlésére, szolgásgába taszították őket, vallásukból, hitükből kiforgatták, nyelvüktől, vallásuktól, jogszokásaiktól megfosztják. Ez a men-

talitás mozgatta Dobót harcaiban, Forgách Ferencet, amikor *Históriáját* írta, vagy Zrínyi Miklóst törökellenes harcaiban, politikájában és irodalmi alkotásaiban. A kortársak természetesen nem ismerték az identitás fogalmát, de annak tartalmi összetevői: hit, haza, család együttesen beletartoztak a nemzeti azonosság fogalmába. Az ősellenség kép generációkon át beleivódott az emberek lelkébe, gondolataiba, s mivel a török elleni harc fizikailag és mentálisan létük részévé vált, a vitézi virtus, a tisztességes, akár vitézi halál „sokak számára inkább kívánatos volt, mint a becstelen megalkuvás, a rabság, netán az árulás vagy a hitehagyás”. Ezt követően Újváry Zsuzsanna rámutat: a Magyar Királyság lakói nem iszlamizálódtak (vagy csak szórványosan, egyedi esetekben), az ország nem vált az Oszmán Birodalmat kiszolgáló háterszázggá, népességének sorsa pedig nem azonos a balkáni népek fél évszázados kifosztottságával. Vagyis Magyarország lakói folyamatosan küzdöttek a hódítók ellen a Királyság belső területén és a peremvidéken, melynek következtében a lakosság és az anyagi javak folyamatosan pusztultak. Az ellenállás nem önpusztítást jelentett, hanem a megszállók elleni gyűlölet táplálta, ezért volt képes a lakosság elpusztított lakhelyére visszatérni, falvaikat újratelepíteni egészen addig, amíg már harmadjára, negyedjére ez fizikai képzetlenségnek bizonyult, s a tizenöt éves háború idején a magyar településhálózat meg nem roppant. A zsitvatoroki békét a status quo alapján az oszmánokkal megkötötték, de a XVII. század utolsó harmadáig nem volt fegyvernyugvás: a megszállók gyakorlatilag folytatták a hódoltatást. Ez az a folyamat, illetve felismerés, amely Esterházy *Opiniójában* is kifejtésre került 1641-ben. Ennek fontosabb elemei, melyeket Újváry Zsuzsanna részletesen ismert, a következők: a budai pasák legfőbb törekvése a hódolt területekről beszedett jövedelmek mindenáron való növelése volt, ami „egyértelműen a béke ellen szól” – ha nem ment szép szóval, akkor a háború jogán, békeidőben is erőszakkal, ahogyan erről az országos kárjegyzékek tanúskodnak. A magyar rendek nem ismerték el, hogy a magyar államhatalom a hódoltságban, a peremvidéken megszűnt volna, az *Opinio* a kettős uralom (condominium) rendszerét hangsúlyozza. Ez az oszmánok felháborodását váltotta ki, s a meghódoltatottak gőgjének tudták be, mely nemzeti identitásukból fakad. Ebben a helyzetben, mivel a békeszerződés 1636-ban lejárt, Esterházy álláspontja szerint meg kell azt újítani, mert a keresztény hatalmak összefogása nélkül és anyagi erőforrások hiányában nem szabad a török ellen hadakozni – fejt ki álláspontját. Az *Opinio* második pontja a békekötés morális tartalmát és annak következményeit tárgyalja: nem keresztény fejedelmek megállapodásáról van szó, s az ellenfél a végházak pusztításaival, a fosztogatásokkal sokkal nagyobb kárt okoz, mint a hadjáratok. A megoldás a végvidék megerősítése, a hiányzó katonai létszám betöltése és megfelelő munícióval történő ellátása. A továbbiakban a nádor kifejti, hogy tudomásul kell venni: „a törökök semmit sem adnak vissza abból, amit egyszer kezükbe kaparintottak”, s lassú előrenyomulásuk nemcsak azért veszélyes, mert pusztítást von maga után, hanem ezáltal előretolt bástyaként a lakosságot folyamatos kémkedésre, információszolgáltatásra kényszerítik, s így belelátanak mind helyi, mind az országos ügyeinkbe. Állandó követséget kell tehát a Portán tartani, mert a magyar király csak ott és ezáltal tudja a visszaéléseket, békebontásokat hathatósan „kordában tartani”. A törökkel a Habsburg hatalom 1642-ben megkötötte a szőnyi békét, Esterházy javaslatát beépítve. A hódoltság védelmét ugyan ettől kezdve sem tudták biztosítani, de a követküldés legalább megtörtént.

Az Esterházyaknál maradván Marti Tibor a család katonáinak és a törökkel szembeni harcokban elesett hősi halottainak galériájába vezeti el az olvasót, írásának második felében pedig a Batthyány Ádám és Esterházy László emlékezetes török portyáira vonatkozó számadatokat közöl. Illik Péter a hódoltsági peremvidék történetét dokumentáló források közül a Vas és Győr megyei kártételi jegyzékeket vonta vizsgálat alá. Statisztikai elemzésekkel, táblázatokkal, szemléltető grafikonokkal ellátott írásának legfontosabb tanulsága, hogy nem pusztán a végváriak veszítették el javaikat, szabadságukat, életüket a zsitvatoroki békét követő „békés” időszakban a XVII. század végéig, hanem a mögöttes területek, falvak kiszolgáltatott civil lakossága is, ráadásul nem ritkán a végváriak, idegen zsoldosok is olykor megrabolták őket. Méhes Péter is végvári élethez kapcsolódó tanulmányt készített, a kiskomáromi vár mindennapi életét mutatja be a XVII. század derekán a vicekapitány, Túrós Miklós Batthyány Ádám főkapitánynak írt levelei alapján. Vázolja a Kanizsa ellen vetett végvidék ezen erősségének szerepét, történetét. Mivel Kiskomárom jellegénél és rendeltetésénél fogva utakat, átkelőhelyeket, hidakat ellenőrzött, a hírszerzés, a hírterjesztés, a hírek manipulálásának, az információáramlás területének is tekinti. A kérdésnek tartalmas szakirodalma van, e tekintetben illett volna hivatkozni legalább a téma alapvető, úttörő jelentőségű, élő magyar nyelvű összefog-

lalójára (Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Máttyás. Eger, 1999. 129–154. o.)

Varga Szabolcs és Bene Sándor tanulmányát a szerkesztők a délszláv identitás Oszmán Birodalmon belüli és határain túli jelenségeiről szóló fejezetbe sorolták. Varga Szabolcs azt vizsgálja, hogy az általa kiválasztott hat a bosnyák hőseposzban milyen kép rajzolódik ki a magyarországi hódoltságról. A kérdésnek gazdag nemzetközi szakirodalma van (az eposzokat történeti forrásoknak tekintik), ám hazai történetírásunkban még nem vizsgálták. Arra a következtetésre jut, hogy az eposzok alapján meglehetősen hiányos kép bontakozik ki a hódoltságról, a magyarországi helyszínek közül csak Eszék, Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár, Szerém említetik, a történeti személyiségek, hadvezérek közül pedig csak II. Rákóczi Ferenc, illetve egy kanizsai pasa, Tiro Hasszán. Varga Szabolcs megpróbál a kérdésre válaszolni: vajon miért oly kevés a valós adat a hőseposzokban? Ennek okát egyrészt abban látja, hogy a művek cselekményei kívül esnek a valós történetiségen, nem lehet azokat sem kronológiai láncra fűzni, sem valós térben elhelyezni. E bosnyák hőseposzok hódoltsággépe tehát torzóban maradt. A valós tényekből, cselekményekből, helyszínekből és személyekből mozaikszerűen egy Nagy-Bosznia kép bontakozik ki, mely azonban csak a népi emlékezet szintjén létezett. – Bene Sándor *Illírta, vagy amit akartok...* című tanulmányában a karlócai békekötést követő időszak politikai berendezkedését fontoló, patriota (területi és az ahhoz metonimikusan kapcsolódó közösség és egy olyan elvonatkoztatott, soktényezősz, flexibilis virtuális tér egysége, amelyben a közösség tagjai identitásukat megtalálják a valláshoz, felekezethez, a nyelvhez, a közös eredethez, s az államhoz) diskurzrendszerben (nemzeti toposzok, eredettudat, közös szimbólumok tere) lezajlott vitákat tárta föl, Luigi Fernando Marsigli és Pavao Ritter Vitezović államelméleti fejtegetéseire, horvát patriota hagyományt megfogalmazó politikai koncepciójára koncentrálna.

A *török hódoltság kulturális emlékezete* című, utolsó tematikai egység tanulmányai térben és időben is a hódoltság utáni időszakhoz köthető írások. Siptár Dániel a XVIII. századi szerzetesrendek ismételt, „robbanásszerű”, gyors és nem egy esetben egymással rivalizáló és a protestánsokkal szemben fellépő megjelenését tárgyalja a töröktől visszafoglalt területeken, melyben a jezsuiták és a ferencsek jártak élen. Kritikai észrevételként megjegyzem, hogy bár a felvonultatott szakirodalom ezt lehetővé tette volna (levéltári források – egy adatot Oross András közlése jóvoltából leszámítva – nem szerepelnek), a tanulmánykötet alapvető kérdésfelvetésével, ez esetben konkrétan a szerzetesrendek identitás formáló hatásával a szerző nem foglalkozik, valamint nagyon zavaróak a tanulmányban a kötetre amúgy nem jellemző, ezért minden bizonnyal szerzői „figyelmetlenségnek” betudható „elütések” (legkiseb példák: Széchényi György nevének helytelen írása a 477. oldalon, Hermann Egyed müncheni monográfiája, amely 1973-ban jelent meg, értelmezhetetlen kiadási évének megjelölése a 24. jegyzetben).

Deák Antal András *Két ismeretlen napló a török hódoltság végéről* című írása két olyan forrásművet tár elénk, melyek a felszabadító háborúk utáni magyar kulturális életre és identitástudatra nagy hatással voltak. A szerzők Ferdinando Marsigli és térképésze, Johann Christoph Müller, utóbbit az osztrák – egyúttal magyarországi térképtörténet legnagyobb alakjai között tarthatjuk számon. Deák Antal András Marsigli *Térképes naplóját* és Müller 1696-os *Csillagászati naplóját* mutatja be írásában és veti egybe azokat, kiemelve, hogy mindkettőjük munkássága számos területen hatott a magyarországi tudományos életre.

Tóth Gergely *Bél Máttyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról* című tanulmányában az enciklopédikus jellegű forrásmű, a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica* nyomtatásban megjelent kötetei és kéziratban maradt részei alapján tárja föl a XVIII. század első felének tudós polihistora, Bél Máttyás ismereteit a hódoltság koráról. Meglepő felfedezése a szerzőnek Bél forrásműveinek számba vétele után, hogy a tudós számára ebből az időszakból mily kevés forrás állt rendelkezésre a korábbi két évszázad időszakából: „Bél sokszor szinte semmit nem tud egy-egy település török kori történetéről írni.” Igyekszik mindent, amit lehetett forrásműként felhasználni, de a szűkös és szűkszavú forrásokból – császári és egyéb követjárások alkalmával készült útleírások (pl. Busbecq fiktív levelei) és korábbi átfogó művek (köztük Franz Wagner *Historia Leopoldi Magni* című munkája) – az ország teljes pusztulásának képe bontakozik ki. A törököket sematikusan, néhány toposz-szerű megállapítás vagy közhely köré csoportosítva nagyon negatívan

(„ez a népség az »emberiség szegények«”) mutatja be, melyben az egzotikum fontos szerepet kap, s ebben az általános európai véleményektől, ábrázolásoktól a *Notitia* sem különbözik. Bél leírásai historiográfiai szempontból ugyanakkor jelentősek, mert elsőként igyekeznek egyfelől egy összefüggő képet adni a hódoltsági Magyarországról, másfelől a XIX. századig ennél alaposabb és részletesebb leírás nem is készült. – Tóth Gergely tanulmánya alapján felmerül a kérdés: miféle képe lehetett, milyen információi lehettek a hódoltság utáni magyar tudósradsadalomnak az előző évszázadokról, egyáltalán a hódoltság koráról, annak történelméről, kultúrtörténetéről, viszonyairól? Egyáltalán, beszélhetünk-e érdemben a tudományos megismerésről a XVIII. században a hódoltság idejére és területére vonatkozóan? Úgy tűnik, ha megismerésről nem is, de annak igényéről mindenképpen. – Valószínűleg ez a magyarázata többek között annak is, amit Tóth Gergely a *Notitia* alapján megállapít: oly mértékben sérült a történelmi emlékezet a török uralom időszakában, hogy a visszafoglalás után néhány korábban oszmán hódítás alá került vármegyében az ott élők – Bél szavaival – „egyszerűen nem tudták, hol a helyük”. Bél Mátyás a rendelkezésre álló információk alapján (melyet a szerző alapos tanulmányában citál is) egy kíméletlenül negatív, ám korrekte mérleget von a hódoltságról, amely „mai szemmel is hiteles látélet” és „sok részletében gazdagítja... a törökkor... sorsáról alkotott képünket”.

Tóth Zsombor a főleg politikai okokból, száműzetés következtében kiszorult Magyarországhoz fűződő csoportos és individuális viszonyát vizsgálja. A magyar és nemzetközi szakirodalom alapján kiváló elméleti megalapozással készült tanulmány elsősorban Komáromi János politikai diskurzusai és más források alapján egy olyan perspektíváját tárja föl a formálódó patriotizmus jelenségének, amely a feudális államon kívüli egzisztenciális létből, a limnalitásból, a nemzettudatból (mint mártírok közössége), a haza virtuális teréből (pátria, a mártírok által konstruált [ir]reális hely) felekezeti, kulturális és társadalmi viszonyrendszeréből áll össze.

A fejezet, egyúttal kötet záró tanulmányában, mely írás a kötet módszertani szempontból egyik legfontosabb közleménye, R. Várkonyi Ágnes Thököly Imre emigráns udvarának, a nikomédiai (Izmit) emigráció (1701–1705) udvari kultúráját és identitásformáló, identitásmegőrző szerepét vizsgálja. Felteszi a kérdést: mennyiben, hogyan és milyen reményekkel őrizték identitásukat az idegenbe szakadt közösségek? Hogyan érvényesült az emigránsok körében a kora újkor alapvető társadalomszervező rendje, az udvari kultúra szokásrendje? A kérdés feltárása nem előzmények nélküli, az 1980-as évek közepétől folyamatosan foglalkoztatja a korszakkal foglalkozó történészek Magyarországon: ennek historiográfiáját, fontos állomásait, megállapításait összegzi a tanulmány bevezetője. R. Várkonyi Ágnes megállapítja: az emigráció, udvari kultúra és identitás együttes kérdésköre először Mikes Kelemen műveiben (Törökországi levelek, megjelenése: 1794.) merült föl, de ennek kibontása évszázadot váratott magára, a professzionális történetírás megjelenésének időszakáig mind a nemzetközi, mind ezzel egyidejűleg a hazai szakirodalomban. Ezt követően újabb fél évszázad múlva Szekfű Gyula exponálta élesen II. Rákóczi Ferenc emigrációjának vizsgálatakor: *A száműzött Rákóczi* című művének „gondolati tengelyét az udvar, az emigráció és az identitás hármas egysége alkotja.” Az újabb kutatások során az 1960-as években indult meg a XVII–XVIII. századi emigráció történetének feltárása, melynek során Benda Kálmán és Köpeczi Béla kezdett hozzá a tárgyszerű rekonstrukcióhoz.

R. Várkonyi Ágnes a továbbiakban Thököly emigráns udvarának fontos jellemzőit tárja elénk. E szerint a francia és török támogatással a szultán hatalma alatt élő emigrációt két jól körülhatárolt csoport alkotta, az udvar és a katonaság. Mindkettőnek folyamatosan változott a létszáma, a közösséget alkotók önmagukat politikai tényezőnek tekintették, s igyekeztek érdekeiket folyamatosan érvényesíteni. Thököly udvarát nagy gonddal tartotta fenn, folyamatosan megpróbált egyensúlyt tartani az emigráns fegyveres csapatok és az udvar között. Utóbbi legfontosabb feladata a diplomácia fenntartása volt, emellett hadi ügyeket és saját ellátását intézte. Thököly udvarának jellemzője volt, hogy a szultán hatalma alatt is szigorúan megtartotta a keresztény világban kialakított szokásokat, mind a szigorú hazai rendtartást, mind pedig a hitéletet megszabó evangélikus egyházi rend tekintetében. Thököly e rendben tudatosan viselte fejedelmi méltóságát, melynek alapvető tere és kifejezési módja az udvari reprezentáció volt. (Zrínyi Ilona külön udvart tartott.) Az udvar életét a szigorú rendtartás és szokásrend szabályozta, az udvari berendezkedés a Zrínyi-, Rákóczi-, Báthory- és Thököly-udvar jellegzetes elrendezését követte. Képe összességében a korabeli uralkodói udvarok általános struktúráját mutatja, a levéltár, könyvtár, kincstár együttesét (nagy valószí-

nűséggel az ingóságok, iratok, könyvek döntő többségét Zrínyi Ilona vitte ki magával). A tényleges viszonyoktól eltérően egy aránytalanul túlzó mértékű reprezentáció jellemezte az udvartartást, ám ez nem egyedi jelenség, írja Várkonyi Ágnes, hiszen a fokozott reprezentáció – ahogyan ezt Jakob Burckhardt megfogalmazta – a reneszánsz kisfejedelmi udvarokban is megfigyelhető; a fényűzéssel a hiányzó legitimitást kívánták pótolni. Thökölynél mindez tudatos volt, hiszen ily módon próbálta udvarát határozott politikai célok érdekében fenntartani: bízott abban, hogy diplomáciai tényezőként tekintenek majd rá a Szent Liga és az Oszmánok háborúját lezáró béketárgyalásokon. R. Várkonyi Ágnes részletesen rekonstruálja a Thököly-udvar szerkezetét, udvartartását, berendezését, majd tanulmányának másik felében bemutatja, hogy miután az emigráns udvar a karlócai békekötést követően elveszítette közvetlen politikai célját, milyen identitásban élte át a XVIII. század elejének nagy politikai átrendeződését 1699 után. R. Várkonyi Ágnes felfogásában az identitás összetett fogalom, meghatározója a hagyomány, a nyelvi, etnikai, vallási közösség és a kultúra, alakítója a család, a társadalmi helyzet és a különböző kultuszok.

Kincses Katalin Mária

FADI EL HAGE

LE MARÉCHAL DE VILLARS. L'INFATIGABLE BONHEUR

(Belin, Párizs, 2012. 207 o. ISBN 978-2-7011-6447-2)

Fadi El Hage 1984-ben született francia történész. 2006-ban szerzett diplomát közép- és modernkori történelem és társadalomtudományokból a Sorbonne-on, majd 2010-ben nyert PhD-fokozatot. A számos tanulmányt jegyző szerző fő kutatási területe az Ancien Régime korának francia marsalljai. 2011-ben elnyerte az Institut de Recherche Stratégique de l'École Militaire díját.

Claude-Louis-Hector de Villars márki XIV. Lajos korának egyik legjelentősebb francia marsallja, személye a magyarországi visszafoglaló háború szempontjából is érdekes lehet a hazai hadtörténetírás számára, mivel önkéntesként részt vett Miksa Emánuel bajor választó környegetéhez tartozva az 1687. évi magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a hadjárat végét jelentő Harsány-hegyi csatában. A neves hadvezérről a XIX–XX. században több monográfia, illetve forrásgyűjtemény jelent meg. A Villars-iratok legjelentősebb, szöveghű közlése Eugène-Melchior de Vogüé francia történész és régész nevéhez köthető (*Mémoires du Maréchal de Villars*. Tome I–VI. Par Melchior de Vogüé. Paris, 1884–1904). A Fadi El Hage tollából született, 2012-ben megjelent monográfia a legújabb hadtörténeti munka tehát a neves márkiról.

El Hage a bevezetést követően kilenc számozott fejezetben adja közre a márki életrajzának főbb egységeit, a könyvet a levéltári források jegyzéke, irodalomlista és a tartalomjegyzék zárja. Az első fejezet (*D'heureux auspices? [1653–1672]*) Villars fiatal éveit tárgyalja. A szerző gazdag írásos anyaggal felfröccsen a márki születési évével, helyével kapcsolatos téves történeti hagyományt: 1653-ban született a közép-franciaországi Moulins-ban a katona és diplomata Pierre de Villars és Marie Gigault de Bellefonds gyermekeként. El Hage részletesen foglalkozott a Villars-család eredetével, felhívta a figyelmet, hogy a Villars-memoár téves genealógiai adatokat közöl: a márki a középkorba vetítette vissza az amúgy csak a XVI. században nemesi rangot szerző családját. Villars a kezdetektől a katonai életpályája felé orientálódott, fiatalon ott találjuk már a Maison militaire du roi muskétásai közt, korai pályafutására természetesen jótékony hatással volt a rokon Bellefonds marsall támogatása is. A második fejezet (*D'un avancement compromis à une carrière en veu [1672–1703]*) a már több hadszíntéren is megforduló fiatal ezredes éveit taglalja. A márki több hadszínteret és több országot is megjárt a vizsgált esztendőkből (a francia–holland háború több nagy ostromában harcolt). 1687-ben diplomáciai küldetést teljesített a bécsi udvarban, majd Miksa Emánuel csapataival részt vett a magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a második mohácsi csatában. A szerző az elkövetkező éveket kulcsfontosságú időszaknak tartja a márki karrierjében:

diplomáciai szolgálatot látott el a bajor udvarban, gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán (1690-ben maréchal de camp, 1693-ban lieutenant général), s nem utolsósorban a Jeanne-Angélique de Varengevillevel 1702-ben megkötött házassága pedig stabilizálta pénzügyeit. A szerző részletesen ismertette Villars életrajzi eseményeivel párhuzamosan a spanyol örökösödési háború felé vezető diplomáciai konstellációkat is. A harmadik számozott részben (*Le seul général de l'Europe dont le bonheur à la guerre n'ait jamais été altéré [1703–1708]*) a spanyol örökösödési háború 1708-ig tartó eseményeiről ír. A bajor választó Franciaország oldalán lépett be az örökösödési háborúba, és kezdetben Miksa Emánuel a Villars vezette francia erővel jelentős sikereket ért el. 1704-ben diplomáciai okokból Villarst már Normandiában találjuk. 1704-ben a blenheimi (vagy más néven a második höchstädti) csatában súlyos vereséget szenvedett a bajor–francia hadsereg, Villars ekkor lett a Moselle-menti hadak parancsnoka, és újabb győzelmeket tudott aratni. El Hage külön fejezetet (1709, *l'année terrible*) szentelt a malplaqueti vereség esztendőjének történetének, mely jelentős megpróbáltatásokat hozott Villars számára. A Tournai és Ypres elleni szövetséges támadások egy nagyobb csata vállalásának szükségességét irányozták elő Versailles számára. A Villars és Boufflers vezette francia–bajor csapatok 1709. szeptember 11-én csaptak össze a Szavolyai Jenő és Marlborough hercege vezette szövetséges sereggel. A csatában Villarst megsebesítette egy muskétagyó és a csata súlyos francia–bajor vereséggel ért véget. A *Temps difficiles... (1710–1711)* című fejezet a malplaqueti vereség utáni kritikus helyzetet ismerteti, amikor Boufflers betegséggel küzdött, még Villars is csak lábadozott sebesüléséből (Flandriában Berwick marsall állt a helyére). Franciaország szorongatott helyzetén azonban nagyot fordított az 1711-es esztendő: elhunyt József császár és a császári trónt öccse, Károly főherceg foglalta el, ami új politikai viszonyokat teremtett. A *Le restaurateur de la France (1712–1715)* című, következő részben a Villars legnagyobb győzelmének tartott denaini csatát taglalja a szerző. A gondosan eltervezett és meglepetésszerű támadásra épített csata értékes francia győzelmet hozott: a csata során 2100 francia katona sebesült meg vagy esett el, az ellenség részéről viszont 2000 katona elesett, 500-an megsebesültek és 3000-en fogságba estek. A spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke végül garantálta V. (Anjou) Fülöp számára a spanyol trónt, Bourbon Spanyolország és Bourbon Franciaország egyesítésének örökös tilalma mellett. A XIV. Lajos halálát követő évek történetét El Hage a *Le déclin d'un héros (1715–1735)* című fejezetben írja meg. Villars a Napkirály halála után sem vesztette el szerepét az udvarban, a régensi tanácsban is benn találjuk. Igyekezett méltó emléket állítani életének végén az utókor felé saját tetteinek nagyságáról. Ennek a reprezentációs programnak az eredménye lett memoárjának összeállítása, illetve a marsall nagy csatáit ábrázoló, Jean-Baptiste Martin tíz festményéből álló festményciklusa. Villars utolsó, nyugalmasnak egyáltalán nem nevezhető éveiről a nyolcadik fejezetből informálódhatunk (*Comment briser sa légende... [1733–1734]*). A katonai karrier utolsó éveinek tárgyalása mellett a marsall halálával kapcsolatos megemlékezésekről is részletesen ír az életrajzíró. (A neves márkit a torinói katedrálisban temették el először.) A szerző a Villars-memoár kérdéskörével a fejezet végén (illetve a hetedik fejezet végén), csupán néhány oldalon keresztül foglalkozik. Így hiányérzete marad az olvasónak a Villars-iratok (a magánlevelezés vagy a memoár) történeti forrásértékére vonatkozó információk kapcsán. Sajnálatos módon Fadi El Hage a napvilágot látott memoárváltozatok elemzését nem adja közre, ha szeretnék a különböző memoárkiadásokat áttekinteni, érdemes használni az IdRef francia internetes katalógus részletes gyűjtését. (Internetes forráshely: <http://www.idref.fr/033125082>.) A kilencedik fejezetben (*Villars tel qu'en lui même*) Villarsról mint magánemberről olvashatunk. A szerző Hyacinthe Rigaud 1705-ben készített festménye alapján írta le a márki külső jegyeit, és a korabeli írásos források alapján egy csapodár férj alakját rajzolta meg. Villarsnak a francia nemzeti emlékezetben betöltött helyét szemlélteti, hogy a márki alakja nem halványult el a nagy francia forradalom után sem – ezt mi sem bizonyíthatja jobban, minthogy 1912-ben a Denainnél kivívott győzelem 300. évfordulója alkalmából fényes megemlékezésre került sor Franciaországban.

Fadi El Hage Villars-életrajzának fő fejezeteit hadtörténeti kontextusba helyezve tárgyalja teljességre törekvően munkájában. A szerző a Service historique de la Défense, a Bibliothèque nationale de France és az Archive nationales Villars-iratait, illetve Villars személyével kapcsolatos dokumentumait, továbbá a márki kortársainak magánlevelezéséből és memoárjaiból kinyerhető adatokat használta fel könyve megírásakor. El Hage Melchior de Vogüénél jóval nagyobb forrásbázist tekintett át, sajnálatos módon azonban a szövegközi forrásoknál levéltári forráshivatkozást

nem ad közre. (Igaz, a Villars-al kapcsolatos írásos levéltári források karton-, illetve fondjegyzékét levéltárakra lebontva külön fejezetben ismerteti.) Kisebbségi hiányosság továbbá, hogy a monográfia végén nem található személynevekre és földrajzi nevekre vonatkozó mutató. Összegzésül azonban ezek ellenére kijelenthetjük, hogy Fadi El Hage munkáját kézbe véve egy olvasmányos életrajzi, illetve hadtörténeti munkát tarthat a kezében az olvasó.

Polgár Balázs

PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE

CORRESPONDANCES RUSSES

(Textes réunis, introduits, établis et annotés par Alexandre Stroev et Jerom Vercreysson L'âge des Lumières. Série II dirigée par Raymond Trousson Tollet 58. Honoré Champion Éditeur, Paris, 2012. 1–2. k. 1021 o. ISBN 978-2-7453-2095-7)

Ligne herceg családja egyike volt a legrégebbi németalföldi nemesi dinasztiaíknak. A család nemesen egyszerű címere – sárga alapon rózsaszínű sáv – kifejezi annak nevét (Ligne franciául vonal, sáv, egyenes) és azt a töretlen elkötelezettséget, amellyel a XV. század óta szolgálták a Habsburgokat. A Birodalom iránti elkötelezettség és a család erős flamand öntudata ellenére Ligne herceg franciául tanult meg beszélni és ezen a nyelven alkotta meg a későbbiekben élete számos irodalmi és hadtudományi művét is. A herceg tizenöt éves korában Mária-Terézia kamarásaként kezdte el udvari pályafutását a bécsi Hofburgban. Ligne herceg itt elemében érezte magát, és buzgón szolgált a császári uralkodócsaládot, amely ekkoriban érte el történetének talán legdicsőségesebb korszakát és tette a császárvárost virágzó közép-európai metropolisszá. A kor arisztokratáinak szokását követve Ligne herceget viszonylag hamar, húsz éves korában megházasította apja. Egy Liechtenstein hercegisasszonyt vett feleségül, ám a vele való házassága teljesen formális, leginkább levélváltási kapcsolattá laposodott. Időközben kitört a hétéves háború, amelyből az ifjú herceg alaposan kivette részét. Apja a Ligne-Infanterie ezred tulajdonosa volt, melynek ezredtulajdonosi joga később reá szállott. Ligne itt ismerkedett meg a magyar huszárvirtussal és annak olyan jeles képviselőjével, mint például Nádasdy Ferenc gróf, akiről később igen elismerően írt visszaemlékezéseiben. Ligne részt vett több jelentős ütközetben, megalapozva ezzel későbbi katonai hírnevét. Nem volt véletlen tehát, hogy 1787-ben éppen őt küldték katonai kiküldetésbe az orosz hadsereghez, Patyomkin herceg mellé. II. (Nagy) Katalin cárnő keleties jellegű udvara valóságos csemege volt az európai udvarok immár tapasztalt szakértőjévé fejlődött herceg számára. A cárnőt kedvesnek, sőt kifejezetten vonzónak találta, aki viszonzásul elhalmozta a keleti despoták összes elképzelhető kegyével. Legemlékezetesebb oroszországi látogatása alkalmából elkísérte a cárnőt híres 1787-es krími útjára, amely a köztudatban leginkább a híres Patyomkin-falvak története révén maradt fenn. A herceg itt is a szemtanú hitelességével tájékoztatja az olvasót a mesés Kelet világáról.

A herceg életének legmeggrázóbb élménye a francia forradalom volt. Nemcsak egy történelmi korszak végérvényes lezárását, illetve Ligne számos személyes ismerősének – köztük Marie-Antoinette királynő – tragikus végét jelentette ez a történelmi esemény, hanem a herceg családi életére is nagy mértékben kihatott. Egyik fia, Louis de Ligne francia, a másik, Charles de Ligne pedig osztrák szolgálatban állt. Noha Charles 1792-ben emigrált és így elhárult a veszély, hogy a két testvér egymás ellen küzdjön, ez az év mégis egy igen nagy veszteséget is jelentett az öregedő herceg számára. Ekkor veszítette el ugyanis a számára annyira kedves Charles fiát, aki a francia forradalmi háború legkorábbi szakaszában esett el. A francia forradalmi hadsereg előrenyomulásával a Ligne-család anyagi biztonságát jelentő németalföldi birtokai is idegen kézbe kerültek. Ennek következtében a herceg családjával egy szerény bécsi házban húzta meg magát, innen ostromolta a császári udvart beadványaival, melyekben a francia forradalmi kormányzat, majd pedig az örökébe lépő Napóleon Bonaparte megbuktatását szorgalmazta. Kapcsolatba lépett a francia emigráció

olyan neves bécsi képviselőivel, mint Sénac de Meilhan, Bonnay márki, vagy Napóleon korzikai ellenlábasa, az orosz szolgálatba állt Charles-André Pozzo di Borgo. Élete utolsó éveiben még megérhette Napóleon hatalmának megrendülését és Ausztria megerősödését, melyben mindig is bízott. Végül 1814. december 13-án hunyt el Bécsben.

A tavalyi év folyamán megjelent kétkötetes forráskiadás a herceg orosz levelezőtársaival folytatott, illetve orosz témájú leveleit tartalmazza. A leveleket a téma két legjelentősebb szakembere – az orosz Alexandre Stroev és a belga Jeroom Vercruysse – készítették elő a kritikai kiadásra. A herceg életének alkonyát végigkísérte a cári udvarral és az orosz arisztokráciával folytatott folyamatos és változatos levélváltás. Ennek a teljesség igényével kiválogatott dokumentumait rendezte sajtó alá, látta el magyarázó jegyzetekkel a két neves filológus. E nagyszabású válogatás-kötet a francia nyelvű irodalmi igényű európai levélírás több száz XVIII. századi forrását adja közre a francia nyelvet értő olvasók és a tudományos kutatás számára. E forráscsoportot a szerkesztők a levelek címzettjei alapján egyéni fontossági rendben osztották 50 tematikailag is indokolt egységre. Az iratok jelentős része először jelenik meg nyomtatásban.

A forrásközlést egy tájékoztató jellegű, ám nagyon alapos, részletes bevezető tanulmány előzi meg. A munka végén pedig a tájékozódást a kötetben a témára vonatkozóan az alapos és rendszerített névmutató segíti. Alexandre Stroev és Jeroom Vercruysse szép, elegáns, formáját tekintve és tartalmilag egyaránt nagyon igényes kötete úgy vélem, alapvető kézikönyve lesz a XVIII. századi francia-osztrák-orosz kapcsolatok történetének, s a jövőben megkerülhetetlen forráskiadvány a téma kutatói számára. Az impozáns kötetek bibliofil értékét sajnálatos módon csorbítja, hogy a neves Honoré Champion kiadó felhagyott a keménytáblás, klasszikus kötésű könyvek előállításával és e kiadvány is csak fűzött puhatáblás változatban jelent meg. A nyilvánvaló költségsökkentő kivitel ellenére azonban megállapíthatjuk, hogy a két könyv ára még mindig borsosnak tekinthető a magyar kutatók számára.

Tóth Ferenc

SOLYMOSI JÓZSEF

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON 1848-1849-BEN

*(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerkesztő Veszprémy László.
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2013. 175 o.)*

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc időszaka a magyar történelem egyik kiemelkedő korszaka, amely máig méltán örvend nagy népszerűségnek. Ezt az is mutatja, hogy lassan könyvtárnyi irodalma lesz ennek a témának. Ám az egyre szaporodó szakirodalom ellenére is még mindig akadnak „fehér foltok” a történetekben, hiszen a keletkező művek többségének fókuszában a kiemelkedő személyek és a döntő események állnak. Ezért is öröndetes, hogy most egy olyan munka jelent meg, amely az egyik elfeledett „mellékhadszíntér” történéseit veszi számba. Solymosi József, a Hadtörténelmi Levéltár főlevéltárosa több mint másfél évtizedes kutatómunkájának eredményeit foglalja össze ebben az új kötetben, és nemcsak hadtörténeti, hanem politikai és gazdasági szempontokból is vizsgálja Északkelet-Magyarország 1848–1849-es eseményeit, beillesztve azokat a szabadságharc történetébe.

A bevezetőben a szerző röviden elmondja, hogy milyen motiváció vezette abban, hogy érdeklődése homlokterébe a forradalom és szabadságharc időszakából éppen ez a régió, azaz Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék kerültek, majd bemutatja a területre vonatkozó nem túl nagy szakirodalmat és a forrásokat, végezetül exponálja, milyen kérdésekre is keresett választ.

Az első fejezetben röviden áttekinti a régió földrajzi elhelyezkedését, közigazgatási szervezetét és gazdaságát az 1840-es évek második felében, majd a politikai helyzet alakulását 1845 és 1848 között. Megállapítja, hogy a bécsi kormány az adminisztrátori rendszer bevezetésével még ezen

a soknemzetiségű (magyar, német, szlovák, ruszin, román és zsidó) lakossággal rendelkező területen sem tudta igazán visszaszorítani a reformpárti tábor, hiszen az utolsó, 1847–1848-as rendi országgyűlésre megválasztott követek döntő többsége haladó elveket képviselt, és ilyen irányú követutasításokat is kapott. A fejezetet az 1848 elején a körzetben állomásozó cs. kir. katonaság alakulatainak a bemutatása zárja.

A következő rész az 1848. március 15-i forradalom után, a gróf Batthyány Lajos miniszterelnök vezette kormány utasításai, illetve az áprilisi törvények nyomán a helyi viszonyokban 1848 tavaszán és nyarán keletkező változásokat ismerteti. Solymosi József itt előbb részletesen bemutatja a megyei közigazgatás átalakulását, majd a helyi népképviselői országgyűlési választásokat. Felsorolja a térség első népképviselőinek és a fontosabb felsőházi tagoknak a névsorát rövid életrajzokkal párosítva, akik között olyan jelentős személyiségek is találhatók, mint Lónyay Menyhért, aki 1867 után miniszterelnök lett, vagy báró Perényi Zsigmond, az 1848-as országgyűlés felsőházának elnöke, a későbbi vértanú. Ezt követi a helyi nemzetőrség megszervezésének és működésének leírása, majd a májusi honvédtoborzás, végül az önkéntes mozgó nemzetőrség megszervezésének bemutatása. Utóbbiak esetében kiderül, hogy a környék mind a 9., mind a 10. honvédszázaljak felállításában megfelelő számú újonccal és felszereléssel segédkezett; míg az ungi és beregi önkéntes nemzetőrök a horvát betörés után főhadiszíntérre vonultak. Az ezt a szakaszt záró utolsó alfejezet a bemutatott időszak fontosabb helyi eseményeit veszi sorra: a nemzetiségek helyzetét, a parasztmozgalmakat, a munkácsi lengyel foglyok kiszabadítását, a Lenkey János kapitány vezette huszárszázad hazatérését, illetve a napilapokban nagyobb teret kapott történeteket. A szerző megállapítja, hogy a helyi vezetők a vármegyék apparátusával és okos, belátó politikával sikeresen meg tudták nyerni a nemzetiségeket és törvényes mederbe terelni a parasztmozgalmakat, a nemzetőrség és a katonaság bevetésére csak néhány esetben került sor. A lengyel foglyok kiszabadítását, illetve a „hazaszó-kó” huszárok bántatlanságának elérését mind a négy vármegye hazafias lakossága támogatta.

A harmadik fejezet az önvédelmi háború időszakának helyi vonatkozásait mutatja be 1848 szeptembere és 1849 májusa között. A magyar kormány és a bécsi udvar között a Josip Jellačić horvát bán és cs. kir. altábornagy vezette haderő magyarországi betörése nyomán kirobbanó nyílt konfliktus nagyobb hadműveletei közvetlenül nem érintették az Északkelet-Magyarországot, de hatásai áttételesen itt is érvényesültek. A szerző vázolja, hogy a területre kinevezett kormánybiztosok milyen intézkedéseket tettek az itt állomásozó cs. kir. alakulatok eltávolítására, a munkácsi vár megszerzésére, a határok megerősítésére és a belső nyugalom biztosítására, majd ezt követi az újoncállítás és haderőszerzés bemutatása. Solymosi József részletesen ismerteti, mennyi újoncot állított ki ez a vidék, ezekből milyen alakulatok jöttek létre, s röviden összefoglalja történetüket. A következő alfejezet a helyi hadiipar működésével foglalkozik, adatokkal illusztrálva, hogy milyen jelentős szerepet töltött be a hadsereg élelmiszer, fegyver- és lőszerellátásában ez a régió. Az utolsó szakasz a helyi hadieseményeket foglalja össze 1848 telétől 1849 tavaszáig. A szerző megállapítja, hogy bár a Galíciában állomásozó cs. kir. csapatok létszáma és felszereltsége meghaladta a magyar határvédelmi erőket, azonban rajtaütéseikkel nem tudták érdemben zavarni az itt működő hadiipar munkáját; egyetlen komolyabb támadásukat pedig – Barco vezérőrnagy cs. kir. dandárának áprilisi offenzíváját – 1849. április 22-én Podheringnél a honvédcsoportoknak sikerült visszaverniük.

A következő rész a munkácsi vár 1848–1849-es történetét dolgozza fel. Solymosi József először röviden ismerteti a vár előtörténetét, s hogy milyen körülmények között került 1848 októberében a magyar hatóságok kezére. Ezt követi Munkács szabadságharcban betöltött szerepének bemutatása: megerősítése, felszerelése, megfelelő helyőrséggel való ellátása, amelyben döntő szerepe volt utolsó parancsnokának, Mezősy Pál őrnagynak. Az utolsó szakasz a vár kapitulációjának körülményeit ismerteti, kiemelve, hogy a helyőrség 1849. augusztus 26-án csak az után adta meg magát a nagy túlerőben lévő cári csapatoknak, hogy előtte követek révén meggyőződött az ellenállás valóban felesleges voltáról.

Az ötödik fejezet a Kazinczy-hadosztállal és az 1849. évi nyári hadjárat helyi eseményeivel foglalkozik. A szerző átekint a terület élére 1849. június 2-án kinevezett Kazinczy Lajos ezredes pályafutását, majd a korabeli helyi viszonyokat. Ezt követi Kazinczy kiemelkedő szervező tevékenységének bemutatása, akinek a meglévő és az újonnan felállított alakulatokból 1849. július végére sikerült egy kb. 7400 főből és 27 lövegből álló hadosztályt szerveznie. A hadihelyzet gyors

romlása és a megfelelő utasítások hiánya miatt a hadosztály nagyobb akciókban már nem tudott részt venni, 1849. augusztus 24–25-én Zsibónál feloszlott, illetve letette a fegyvert.

Végül Solymosi József a szabadságharc utáni megtorlást mutatja be a helyi katonai és polgári vezetők sorsán keresztül, akik közül Ormai (Auffenberg) Norbert, Lázár Vilmos és Kazinczy Lajos ezredek és báró Perényi Zsigmondot kivégezték, míg a többiek súlyos börtönökkel fizettek 1848–1849-ben betöltött szerepükért. Zárásként a szabadságharc helyi emlékhelyeiről esik szó.

Az összegzésben Solymosi József megállapítja, hogy bár a régiónak nem volt döntő szerepe az eseményekben, ám a belső nyugalom megőrzése, a határok védelme, a munkácsi vár biztosítása és a hadianyaggyártás volt az a négy legfontosabb tényező, amellyel Északkelet-Magyarország jelentős mértékben segítette a szabadságharc erőfeszítéseit. Az igényes kivitelű kötetet hadrendeket, térképeket, képeket tartalmazó függelék, rövidítésjegyzék, illetve hely-és névmutató, valamint angol és német nyelvű összefoglaló zárja.

A kiadványban, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. Ung megye a régió nyugati és nem a keleti felén található (15. o.). A korabeli huszárezredeknel nem voltak ezredesi és alezredesi „második” osztályok (56. o.), itt valószínűleg századokról van szó; illetve Zsurmay Lipót 1848 decemberében már nem hadnagy (56. o.), hanem kapitány volt. A 3. (Ferdinánd) huszárezred 1. őrnagyi osztályának 2. századáról maga a szerző állapítja meg, hogy nem a régióban állomásozott (26. o.), később mégis odaszámítja (56. o.). A honvédsereg csak egy gránátos zászlóaljjal rendelkezett, nem többel (80. o.). A (Hajdú)Szoboszlón szervezett lengyel dzsídás csapat aligha lehetett a Kazinczy-hadosztályban szervezett dzsídás osztály alapja, mivel ott (mármint Szoboszlón) a lengyel légió 1. ulánus ezred 1. osztályának 2. századát állították fel, ez pedig 1849. május 17. után bevonult a légióhoz Miskolcra (83. o.). A 336. lábjegyzet nem a 291-dikre, hanem inkább a 339-dikre utal (85. o.). Kérdéses, hogy a podheringi ütközetben a 35. honvédszászlóaljnak egy (93. o.) vagy kettő (94. o.) százada vett-e részt. A szakirodalom szerint Szelvan cári vezérőrnagy különítménye nem augusztus közepén (108. o.), hanem augusztus 23-án verte szét Rembowski alezredes csapatait. A térképeknél a 8. (Coburg) és a 10. (Vilmos) huszárezredek menetvonalának jelzése felcserélődött (130. o.), míg a Barco-dandár 3600 (131. o.), illetve 3000 (132. o.) fős létszámmal is szerepel. Végezetül a rezümékben Kazinczy nem „General”, hanem csak „Colonel” (167. o.), illetve „Oberst” (170. o.); Barco pedig „Brigade”, nem „Division” (172. o.) élén állt.

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja az ezt a munkát mind a szakmabeliek, mind a történelem iránt érdeklődő olvasók számára, mert az egy széles forrásbázison alapuló, élvezetesen megírt munka, amely a megértést segítő, kiváló kép- és térképanyaggal illusztrálva egy mára már feledésbe merülő régió lakosainak és 1848–49-es teljesítményüknek állít maradandó emléket.

Kemény Krisztián

KISS VENDEL (SZERK.)

KOMÁROM ISMERETLEN CSILLAGAI**Komárom 1848-as történetének történelmi felírásba került szereplői.
A 2011. április 29-én a 20. Komáromi napok alatt rendezett
történelmi konferencia előadójának tanulmányai***(Jókai Mór Városi Könyvtár, Komárom, 2013. 204 o.)*

1992 óta minden évben megrendezésre kerül Komárom városában, illetve az utóbbi években a szlovákiai Komárnóban az a történelmi konferencia, amely hagyományosan az 1848–49-es szabadságharc helyi eseményeit tárgyalja a témával foglalkozó történészek részvételével. A Komáromi Napok programsorozat keretében illeszkedő rendezvény sajtó alá rendezett előadásából már két kötet is napvilágot látott korábban.³ Ezekhez csatlakozik most a szintén Kiss Vendel, tatabányai múzeumigazgató-helyettes által szerkesztett új kötet. A *Komárom ismeretlen csillagai* címmel megjelent tanulmánykötet összesen nyolc tanulmányt tartalmaz. 1848–49 olyan Komáromban (is) szolgáló szereplőiről szól, akik nem az első vonalban állva, de egyáltalán nem elhanyagolható szerepet vállalva küzdöttek a szabadságharc sikeréért. A nyolc tanulmány közül hat egy-egy személy életét, kettő pedig a Komáromban szolgált tábori lelkészeket és a honvédsereg ott hősi halált halt tisztjeit mutatja be.

A kötet első tanulmánya a szerkesztő, Kiss Vendel tollából született, *Majthényi István az ismeretlen várparancsnok* címmel. Az első felelős magyar kormány által kinevezett parancsnok arisztokrata, bárói családból származott, 1806 és 1828 között a cs. kir. hadseregben szolgált. Itt ismerkedett meg Batthyány Lajos gróffal, aki 1848-ban miniszterelnökként rögtön maga mellé vette, az Országos Nemzetőrségi Haditanács előadójává nevezte ki. Néhány héttel később már a Haditanács elnökének helyettese, nemzetőr alezredes lett. A horvát–magyar konfliktus kieleződése után, szeptember 9-én küldték Komárom várába, hogy a vár császári–királyi parancsnoka, Mertz altábornagy mellett képviselje a magyar érdekeket. Feladatának eleget tett és sikerült az erődöt magyar kézen tartania. Mertz altábornagy távozása után, október 1-jén, az Országos Honvédelmi Bizottmány Majthényit nevezte ki erődparancsnokká, ezredesi rendfokozattal. Néhány héttel később vezérőrnagyi kinevezést kapott. A tanulmány részletesen tárgyalja Majthényi erődparancsnoki tevékenységét, a Jellačićsal szembeni kiállástól egészen 1849. január 7-i lemondásáig. Miután lemondására az erőd császári körülzárása utáni napokban került sor, beosztottai bizalmát teljesen elvesztette. Kiss Vendel szerint „Majthényi valószínűleg nem készült a vár átadására, de a kormány visszavonulását menekülésként értelmezve, elvesztette a bizalmát a politikai vezetésben, s ezt sajátos módon úgy fejezte ki, hogy elhagyta a rábízott posztot. Tettét a kortársak erkölcsileg elfogadhatatlannak, az árulással egyenértékűnek tekintették. Lemondását követően teljes bizalmatlanság övezte személyét Komáromban.” Az erőd parancsnokságát Török Ignác ezredes vette át, aki határozottan szervezte meg a védelmet, így amikor Majthényi tábornoki egyenruhában jelent meg egy zászlószentelési ünnepségen, a vár vezetése felháborodottan tiltotta ki a várból. A Komáromot elhagyó Majthényi fogságba esett, eljárás indult ellene, de rangfosztással megúszta a felelősségre vonást. Az elkövetkező húsz évben visszavonultan élt, dicstelen lemondása miatt neve feledésbe merült.

A következő fejezet, *Janik János – egy szlovák-magyar honvédelezredes a szabadságharcban* címmel, Hermann Róbert munkája. A szerző a tőle megszokott alaposággal mutatja be az ízig-vérig katona főhóst, aki komáromi dandár-, majd hadosztályparancsnokként szolgált végig a szabadságharcot. Janik 1848-ban már elmúlt ötven éves, így komoly katonai pályafutás állt

³ Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Az 1. Komáromi Napok alkalmából rendezett tudományos tanácskozás előadásai. 1992. április 26. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 1994.; Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történelmi konferenciáinak előadásából 1993–2001. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 2003.

mögötte. A császári-királyi hadseregben, 25 év szolgálat után, főszázadosi rendfokozatot ért el. Ezrede komáromi főhadfogadó állomásának parancsnokaként szolgált, majd 1848 őszén honvéd őrnagyként a Komáromban alakuló 18. (később, átszámolás után 57.) honvédzászlóalj parancsnoka lett. Alakulatával a feldunai hadseregbe, majd a komáromi várórséghez osztották be, ahol 1849 februárjától alezredesként dandárparancsnok, majd júniustól ezredesként hadosztályparancsnok lett. A szerző végigköveti Janik szolgálati útját a császári-királyi hadseregtől a honvédseregben viselt zászlóaljparancsnokságon át a dandár-, majd hadosztályparancsnokságig. Tanulmányában bőven merít Janik az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában őrzött négyoldalas visszaemlékezéséből és közli első ismert magyar nyelvű levelét is, amelyben az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz folyamodik remélt őrnagyi kinevezése ügyében. Janik nem tartozik a legismertebb 48-as szereplők közé, de feltétel nélküli kötelességteljesítés jellemezte egész pályafutása során és – ahogy a szerző fogalmaz – „az 1848–1849. évi honvédsereg dandár- és hadosztályparancsnoki karában ez sem volt kevés.”

A kötet harmadik fejezete *Egy francia származású „lovag” a magyar szabadságharcban: Querlonde Ferdinánd honvédezredes* címmel Kemény Krisztián tollából született. A katonacsatládból származó Querlonde a bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után 18 évig szolgált a császári-királyi hadseregben, ahol 1848-ra főszázadosi rendfokozatig emelkedett. Ezredével részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, majd saját kérésére átvették a honvédseregbe, ahol előbb zászlóaljparancsnokká, majd az északnyugati határ védelmét ellátó dandár parancsnokává nevezték ki. Itteni rövid, de eredményes ténykedése után alakulatával a komáromi vár őrségébe osztották be, ahol egészen 1849 áprilisáig szolgált. Az északnyugati határ védelmében december 11-én Budetinnél vívott döntetlen ütközettel sikerült megállítania egy császári betörést, január 13-án pedig sikeres kitörés vezetője volt a Komáromhoz közeli Alsónyárasdnál. Querlonde alezredes aktívan részt vett az erőd védelmének szervezésében, az ostromcsapatok elleni kisebb-nagyobb vállalkozások vezetésében. A Komárom felmentése utáni hónapokat maláriás megbetegedéssel, majd lábadozással töltötte. Júliusban a kormányt követve Budáról Szegedre, majd Aradra ment, ahol egy tartalékhadosztály vezetésével bízták meg, immár ezredesi rendfokozatban. Görgői seregével Világosnál tette le a fegyvert. A császári hadbíróság kötél általi halálra ítélte, melyet néhány nappal később 18 évi várfogságra enyhítettek. 1856-ban szabadult, vasútépítő mérnökként dolgozott. A szerző így összegzi hőse 1848-as tevékenységét: „akkor vállalt feladatokat, amikor mások elutasították a felelősséget, és akkor aratta legnagyobb sikereit, amikor arra a legnagyobb szükség volt a téli hadjárat idején, hogy a sikeres ellenállásba vetett hit megmaradjon.” Kemény Krisztián a tanulmány függelékeként közli Querlonde gróf Andrássy miniszterelnök és honvédelmi miniszterhez küldött 1868-as levelét, melyben rangjának megfelelő nyugdíjaztatását kérte.

A második vonalban. Kászonyi József ezredes, a II. hadtest parancsnoka című negyedik fejezet Hajagos József munkája. Kászonyi 22 évi császári-királyi szolgálat után lépett át a honvédseregbe, ahol előbb huszár törzstisztként, majd ezredparancsnokként szolgált, előbb Délvidéken, majd a főhadiszíntéren. A tavaszi hadjárat ideje alatt a III. hadtest egyik lovasdandárának parancsnoka, majd a hadtest egész lovasságának parancsnoka lett. Az április 26-i komáromi ütközetben tanúsított helytállásáért a katonai érdemrend III. osztályával tüntették ki. Az eddig jobbára csak huszárokat vezénylő ezredes a nyári hadjárat kezdetén, június 20-án, a kétnapos peredi csata első napján Görgői kinevezte a leváltott Asbóth Lajos helyett a II. hadtest parancsnokává. „Ilyen módon Kászonyi ütköztet közben egy számára kevésbé ismert csapatokból álló hadtest irányítását vette át, ahol hiányzott a személye iránti bizalom is. Ráadásul a másnapi ütközetben az is kiderült, hogy nem képes nagyobb csapatok önálló irányítására” – írja a szerző. A csata elvesztésében azonban más okok játszottak szerepet, a vereség nem az ő teljesítményén múlt. A hadjárat további eseményei már nem követeltek Kászonyitól önálló hadtestparancsnoki tevékenységet. A komáromi sánctáborba bevonuló hadteste a feldunai hadsereg zömének távozása után is az erődben maradt. Itt azonban a hátramaradó csapatok már nem hadtestkötelékben tevékenykedtek, hanem az erőd védelmében elfoglalt helyük, illetve az esetleges hadműveletek szempontjai szerint osztották fel őket. Kászonyi előkelő helyet foglalt el a védősereg vezetésében. Az ezredesek között ő volt a rangidős, és hadtestparancsnoki beosztását is megtarthatta. A körülrárt erődben a déli sánctábor és a hídfő védelmének parancsnoka lett, az ostromzár augusztus eleji feltörésében azonban nem vett részt, Klapka jobbnak látta a helyben maradó várórség parancsnokságát rábízni. A megadás

körül tárgyalásokon a haditanács tekintélyes tagjaként Klapkát támogatta, „komoly érdemei voltak abban, hogy a haditanács és a tágabb tisztikar gondolkodásában az érzelmeiktől, indulatoktól fűtött megvalósíthatatlan elképzelések helyét adtak a realitásoknak.” Komárom feladása után emigrált, majd 1856-ban hazatérve haláláig visszavonultan élt.

A következő tanulmányban (*Prágay János alezredes és segédtsízt*) Csikány Tamás egy olyan főtsízt életpályáját ismerteti, aki nem a harci összecsapásokban vitézkedett, mégis fontos szerepet játszott a hadsereg felső vezetésében. Prágay 12 évi katonáskodás után, tizedesi rendfokozatban lépett ki a császári-királyi hadseregből, majd jegyzőként dolgozott a bécsi Magyar Udvari Kancellárián. Nem egyértelmű, hogyan került a honvédseregbe, de 1849. január közepétől a felső-tiszai hadtestet vezénylő Klapka ezredes segédtsíztje lett. Prágay a szabadságharcban végig Klapka mellett dolgozott, júniustól már mint a komáromi várórség (VIII. hadtest) vezérkari főnöke. Az erőd átadása után emigrált, előbb Londonba, majd az Amerikai Egyesült Államokba ment. Itteni kalandjairól meglehetősen keveset tudunk. Csikány Tamás tanulmánya végén megpróbálta kibozogni a szálatokat, de kevés konkrétumot sikerült találnia. Prágay élete utolsó napjaiban egy meglehetősen előkészítetlen expedícióban vett részt, amely Kuba spanyol uralom alóli felszabadítására indult Narcisco López vezetésével. A kitüntetések, rangok iránti rajongását már Magyarországon is kifejező Prágaynak minden valószínűség szerint imponált, hogy a vállalkozás második embereként „tábornoki rangot is kapott”. A vállalkozás balsikere következtében azonban életét veszítette, pontosan nem ismert körülmények között. Prágay – komoly katonai képzettség hiányában – valószínűleg nem mérhette fel e vállalkozás esélyeit, a magyar szabadságharcban is „képeségei és tudása szerint, elsősorban tollal és nem karddal szolgálta a hazát”, így végzettszerűen tragikus sorsát nem kerülhette el.

A kötet hatodik fejezete (Kedves Gyula: *A komáromi vár „szürke eminenciása”, Asserman Ferenc ezredes. „Avagy kiből szervezték a honvédsereg vezérkarát?”*) egy másik komáromi ezredes és hadtestparancsnok tevékenységét ismerteti. Asserman Ferenc 11 évi császári-királyi szolgálat után lépett át a honvédseregbe. Annak a Kiss Ernőnek lett karsége a bányászati hadtestnél, aki egy évvel korábban a parancsnoksága alatt álló 2. (Hannover) huszárezred ezredsegédtsíztjévé emelte. Beosztását megtartotta Damjanich alatt is, majd a tavaszi hadjáratban a III. hadtest karségeként működött. 1849. júniusban úgy került a komáromi vár parancsnoki posztjára, hogy előtte egy perccel sem töltött komoly csapatparancsnoki beosztásban. De hogy futhatott be ilyen rövid idő alatt ilyen nagy karriert? „Bírt olyan képességekkel, amelynek igencsak híján volt az alakuló honvédsereg, s amelyek adott esetben semmivel sem nyomtak kevesebbet a latban, mint a karddal a kézben elért harctéri sikerek. Röviden szólva olyan katona, aki irodában és harcmezőn egyaránt megállta a helyét. Ilyen pedig nem sok akadt a honvédseregben” – adja meg a választ Kedves Gyula. A szerző ennek kapcsán kitér a honvédsereg vezérkarának kérdéskörére, bemutatja annak kialakulását és felépítését. Asserman a szabadságharc végéig töltötte be a várparancsnoki posztot, „kinevezésétől kezdve amolyan »mindenes« volt, a problémás helyzetek megoldója. Gyakorlatilag Klapka leghaszálhatóbb alvezére volt, a komáromi hadsereg második legfontosabb embere.” A vár átadása után visszavonultan élt, de a kiegyezés után szerepet vállalt az új honvédség megszervezésében, és ekkor kapta meg a 48-ban „elmaradt” tábornoki címet is.

A kötet két utolsó tanulmánya tematikájában eltér a korábbiaktól. Az eddig bemutatott öt ezredes, illetve egy tábornok portréja után a hetedik fejezetben (*Komáromi tábori lelkészek 1848–49-ben*) szintén Komáromhoz kapcsolódóan a honvédseregben megvalósuló lelki gondozás témaköréről olvashatunk. Zakar Péter előzményként bemutatja a komáromi várlelkészeket, majd ismerteti a nemzetőrség és a honvédség helyi katolikus tábori lelkészeinek, valamint a Komáromban megforduló protestáns és izraelita tábori lelkészek életpályáját. Rövid életút-leírásuk után végül a szabadságharc után kinevezett utolsó tábori lelkészt mutatja be. A szerző kiemeli: „A kormány szándékának megfelelően Komáromban valamennyi felekezetnek voltak tábori lelkészei. Eltekintve a nemzetőrségtől, a szabadságharc egyetlen tábori rabbijának kinevezésére is Komáromban került sor.” A nyolcadik fejezetben Bona Gábor harminc hősi halált halt honvédtiszt életrajzát teszi közzé *A ’48-as honvédsereg Komáromban hősi halált halt tisztjei* címmel. A tíz százados és húsz hadnagy, illetve főhadnagy tevékenységét bemutató fejezet „a komáromi vár 1848/49-es védelme, valamint a vár körül folytatott harcok – az 1849. júniusi Vág folyó menti hadjárat, valamint a július 2-án és 11-én vívott komáromi csaták – során” elesett honvédtiszteknek állít emléket.

A kötet sajnos teljes mértékben nélkülözi az illusztrációkat, és hiányoznak a személy- és helynévmutatók is. Ezekkel, valamint egy kicsit gondosabb szerkesztői munkával, a lábjegyzetek, hivatkozások formai egységesítésével színvonalasabbá, jobban használhatóvá lehetett volna tenni a kötetet. Mindezek ellenére azonban elmondható, hogy a benne szereplő tanulmányok hasznosan járulnak hozzá 1848–49 történetének alaposabb megismeréséhez, és végre azok tevékenységéről is olvasható egy-egy alaposabb összefoglaló, akik „csak a második vonalban” működtették a szabadságharc hadseregét.

Solymosi József

TAMARA SCHEER

„MINIMALE KOSTEN, ABSOLUT KEIN BLUT”

Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)

(Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte. Band 5. Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2013. 282 o. ISBN 978-3-631-64214-6)

A Balkán-félsziget történetét – amely a középkortól kezdve elválaszthatatlanul összefonódott hazánkéval – feldolgozó művek napjainkra már önálló könyvtárat is megtölthetnének. A XIX. század utolsó harmadában lezajlott, a korábbi balkáni erőviszonyokat alapjaiban megváltoztató és az Oszmán Birodalom sorsát több évtizedre meghatározó eseményekről, mint például Bosznia–Hercegovina 1878-ban bekövetkezett osztrák–magyar okkupációjáról több színvonalas feldolgozás született magyar és idegen nyelven, azonban a korszak több fontos történése és összefüggése alig került a történészek homlokterébe. Az 1879 szeptemberében az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai által részben megszállt és harminc éven át, 1908 októberéig az oszmánokkal közösen irányított Novipazari Szandzsák történetéről, a császári és királyi csapatok jelenlétéről és tevékenységéről részletes, tudományos igényű összefoglaló munka mindeztidáig nem született.

Tamara Scheer neve sokak számára ismerősen cseng, a fiatal osztrák történész hölgy a Ludwig Boltzmann Történelmi Társadalomtudományok Intézet ösztöndíjasa, a Bécsi Egyetem lektora, akinek a Peter Lang kiadó sorozatában már 2009-ben is megjelent egy, az osztrák–magyar első világháborús katonai közigazgatások történetét összefoglaló kötete.

Mostani művének megírásához felhasználta a bécsi, a budapesti és a boszniai levéltárak anyagain, a korabeli német nyelven kiadott újságokat, továbbá a témára vonatkozó német, angol, szerb, magyar és olasz nyelvű szakirodalmat.

A bevezetésben köszönetet mond azoknak, akik segítettek munkáját, majd röviden összefoglalja a Szandzsáknak mint európai és balkáni régió politikai és átpolitizált történetét 1870-től egészen a mai napig. Felsorolja az általa felhasznált legfontosabbnak tartott forrásokat, továbbá kitér a kötetben előforduló földrajzi és etnikai nevek használatának problematikájára.

Az első fejezet azt járja körül, hogy a Szandzsák mit jelentett a balkáni régióban meghatározó szerepet játszó európai államok politikájában és milyen nemzetközi szerződések születtek vele kapcsolatban. Elsőként a gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter neve által fémjelzett osztrák–magyar külpolitikát követi nyomon az 1870-es években, bemutatja Ausztria–Magyarország külpolitikai irányultságának, érdekeinek alakulását ebben az időszakban. Megismerhetjük az 1877–78-as orosz–török háborút végleg lezáró berlini kongresszuson, az európai nagyhatalmak és Törökország képviselői által 1878. július 13-án aláírt szerződés főbb határozatait, melyek közül a 25. cikkely felhatalmazta az Osztrák–Magyar Monarchiát a Szerbia, Montenegró és Bosznia–Hercegovina közé beékelődött, stratégiai fontosságú Novipazari Szandzsák megszállására és ott katonaság állomásoztatására. A mű írója megismerteti az olvasóval az 1879. április 21-én a Porta és a Monarchia között Konstantinápolyban megkötött szerződés főbb pontjait, melyek értelmében az osztrák–magyar katonaság bevonulása után a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az adóbeszedés továbbra is török kézen maradt. Részleteket tudhatunk meg az 1879. július végétől szeptember végéig az

osztrák–magyar és a török vezérkar képviselői között Szarajevóban folytatott, a bevonulás részleteit tisztázó megbeszélésekről, illetve a Szandzsákba való bevonulás érdekében a dunai birodalom részéről tett katonai előkészületekről.

A szerző rávilágít arra, hogy a Szandzsákban való katonai és politikai jelenlét milyen belpolitikai vitákat generált a Monarchia osztrák és magyar felében. (A bevonulás politikai célja többek között az volt, hogy biztosítsák a tartományban a dunai birodalom befolyását, a Szalonikibe vezető közlekedési és kereskedelmi útvonalat, megakadályozzák egy Montenegró és Szerbia egyesülésével létrejövő nagy délszláv állam kialakulását, egy, a cári Oroszország elleni háború esetére a Monarchia stratégiai előnyöket bírjon, továbbá kedvezőbb hadászati–védelmi helyzetet alakítsanak ki a két okkupált tartomány, Bosznia és Hercegovina számára.)

Betekintést nyerünk a Szandzsákban szolgáló, jórészt a történelmi Magyarországról kiegészült császári és királyi alakulatok muszlim lakossághoz és Törökországhoz való viszonyába. Scheer körüljárja az osztrák–magyar megszállás alatt lévő, a Novipazari Szandzsák nyugati részén létrehozott ún. Plevljei Szandzsákban az albán kérdés lényegét, megismerhetjük a megszállók szomszédos Szerbiához, Montenegróhoz valamint az ortodox vallású lakossághoz fűződő viszonyát is. Felvillantja, milyen kép alakult ki a Szandzsákról az osztrák–magyar és a nemzetközi sajtóban.

A második nagy témaegység először a Monarchia katonai előkészületeit és az 1879. szeptember elején a Szandzsákba történt bevonulást mutatja be. A Wilhelm Württemberg herceg, tábornagy nagy által irányított megszállásban egy 5000 fős hadosztály (soraiban több magyar kiegészítésű császári és királyi alakulat, pl. a kaposvári 44. gyalogezred, a szabadkai 4. huszárezred részei, az otočaci 31. tábori vadászszázlólaj) vett részt, melyek a stratégiailag fontos Priboj, Prijepolje és Plevlje városokban állomásoztak.

Belepillantunk továbbá a Plevljei Szandzsákban működő osztrák–magyar vezető szervek, így pl. a plevljei dandárparancsnokság munkájába. Ismereteket szerezhetünk a legfelsőbb katonai parancsnokság és a melléje beosztott civil biztosok személyi politikájáról, a civil biztosság és a konzulátus mindennapi tevékenységéről. Részleteket tudhatunk meg a garnizonok (Plevlje, Prijepolje, Priboj) élén álló katonai állomásparancsnokságok igazgatási és hírszerző feladatairól, a lakosság – akár kulturális misszióként is értelmezhető – orvosi ellátásának megszervezéséről.

A harmadik nagy fejezet a berlini szerződéssel megszerzett mandátum és a politikai érdekek gyakorlatba történő átültetéséről szól. A szerző bemutatja az osztrák–magyar szervek együttműködését a Szandzsákban párhuzamosan létező oszmán közigazgatásával, a császári és királyi katonaságnak a nyugalom és a rend biztosítása érdekében tett intézkedéseit a tartományban. Kitér a katonai és a kereskedelmi közlekedési infrastruktúra osztrák–magyar részről történő berendezésére, kialakítására és fenntartására, szól a Monarchia gazdasági érdekeinek és a kultúrpolitikájának keresztülvitele érdekében tett intézkedésekről.

A negyedik nagy témaegység az osztrák–magyar kolónia mindennapjairól szól. Megismerhetjük a Plevljei Szandzsákban élő, egy-egy időszakban átlagosan 2–3000 fős császári és királyi katonai kolónia összetételét, a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók (elsősorban a tisztek és feleségeik) életkörülményeit. Scheer bemutatja az osztrák–magyar jelenlét hatását a helybéli lakosok mindennapi életre, a k.u.k. katonaság összetűzéseit, súrlódásait a szintén jelenlévő török lakossággal és hatóságokkal.

Az utolsó fejezet az osztrák–magyar csapatoknak a Plevljei Szandzsákból 1908 októberében történt kivonulását, a Monarchia jelenlétének politikai és gazdasági, kulturális jelentőségét boncolgatja. A mű írója összefoglalja a Bosznia–Hercegovina annexiója nyomán 1908–1909-ben kialakult nemzetközi politikai válság és az Ifjútörök Forradalom, valamint a kivonulás összefüggéseit, megvonja a harminc éves jelenlét mérlegét, feltárva annak politikai és katonai jelentőségét, szélesebb összefüggéseit Ausztria–Magyarország számára.

A kötet végén található függelékben a Monarchia által a Szandzsákba küldött és ott meghatározó szerepet játszott katonai és civil személyiségek rövid életrajzeit tanulmányozhatjuk. A téma összes vonatkozását alaposan körüljáró, elsősorban a szakmai közönségnek íródott könyvet bátran ajánlhatom az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a Balkán XIX. és XX. századi történetét kutató történész kollégák figyelmébe, s remélhetőleg számos, a korszak eseményei iránt elkötelezetten érdeklődést tanúsító olvasó kezébe is eljut majd.

Balla Tibor

WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG.)

FRONTWECHSEL. ÖSTERREICH-UNGARNS „GROSSER KRIEG” IM VERGLEICH

(Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2014. 466 o. ISBN 978-3-205-79477-6)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulója közeledtével a nemzetközi könyvpiacon egyre több idegen nyelvű munka lát napvilágot. Ezek sorából kiemelkedik a most megjelent jelen tanulmánykötet, amely összesen húsz, többnyire a magyar olvasóközönség előtt is ismert neves belga, brit, észt, lengyel, macedón, német, osztrák, svájci és szlovén szerzők tollából született, többségében veretes német, valamint angol nyelvű tanulmányokban mutatja be a Nagy Háború osztrák–magyar és európai vonatkozásait. A tartalomjegyzéket lapozgatva rögtön feltűnik, hogy – sajnálatos módon – a kötetben egyetlen magyar történész írása sem szerepel, pedig ez úgy vélem, elengedhetetlen lett volna a címben szereplő tartalom lefedéséhez, az első világhéges magyar szempontú megközelítésnek olvasókkal való megismertetéséhez.

A háború különböző vonatkozásait felvillantó színvonalas könyvet személy- és helységnév-mutató, továbbá az egyes tanulmányok szerzőinek életrajzát röviden bemutató alfejezet egészíti ki.

A bevezetőben a szerkesztők rövid áttekintést adnak az első világháborúval kapcsolatos, főként a német nyelvterületen folytatott kutatások mai állásáról. Gerhard P. Groß *Az őskatasztrófa megközelítése: a háború 1914-es kitörésének képe Fritz Fischertől napjainkig* című tanulmányában egy historiográfiai áttekintést kapunk. Bemutatja, hogyan változott az első világhéges kitörésének megítélése a német és angol szakirodalomban Fritz Fischer 1961-ben megjelent könyvében megfogalmazott téziseitől egészen napjainkig. Hannes Leidinger *A világháború összehasonlító kutatása, egy trend vizsgálata* címet választotta tanulmányának, amelyben az utóbbi egy-két évtizedben a Nagy Háború történetéről megjelent legfrissebb szakirodalom elemzésére vállalkozik, összefoglalja és elemzi a kutatás terén megjelent új trendeket, fogalmakat, kutatási irányokat.

Manfried Rauchensteiner *Harcos gondolkodásmód. Apróságok Ausztria-Magyarország utolsó háborújából* címet viselő tanulmányából részleteket ismerhetünk meg az 1914 nyarán a Monarchiában általánosan jellemző háborús lelkesedésről, továbbá a szerző korabeli visszaemlékezések alapján tematikusan élénk tárja a háború valóságát, a katonák által átélt frontélményeket (pl. az éhezést, a vallásosságot, a sebesülést, a hadifogságot, a halált, a hősiességet, a hazatérést).

Liisi Eglit *A visszatérés gyakorlata. Észt első világháborús katonák visszatérése a társadalomba* című angol nyelvű tanulmányából megismerhetjük a cári orosz hadseregben szolgált 100 000 észt nemzetiségű katona háborús sorsát, majd a világhéges utáni leszerelésüket és visszailleszkedésüket a társadalomba, valamint az egyes társadalmi csoportok viszonyulását a frontról visszatért veteránokhoz.

Antje Bräcker *A katolikus karitatív hatások a Balkán-háborúkban és az első világháborúban a Habsburg-monarchia és a nemzeti mozgalmak között a hadifogoly-gondozás példáján* témájú tanulmányában főként a katolikus egyház és szervezetek háborús karitatív, jótékonyági tevékenységével, a hadifogoly ellátásban betöltött szerepével foglalkozik Ausztria-Magyarországon. Felvázolja a katolicizmus eszmei összeütközését a Monarchia birodalmi gondolatával és a balkáni nemzeti mozgalmakkal.

Julia Walliczek-Fritz *Ellenőrzés a gondoskodás által. Semleges humanitárius szervezetek és a hadifoglyok érdekében kifejtett tevékenységük Ausztria-Magyarországon valamint Oroszországban az első világháborúban összehasonlító perspektívában* című írásában bemutatja az osztrák–magyar és az orosz hadifoglyok helyzetét egymás országaiban, a Vörös Kereszt látogatásait, missziós utazásait a Monarchiában és a cári birodalomban, melyeknek célja a saját hadifoglyok körülményeinek ellenőrzése volt, továbbá szót ejt az amerikai YMCA (Young Men's Christian Association) mindkét birodalomban kifejtett karitatív tevékenységéről is.

Aibe-Marlene Gerdes *Gyűjteni, dokumentálni, emlékezni? Az első világháborús osztrák hadigűjtemények* című tanulmányában először felvázolja a világháborús emlékeket feltáró, még 1914–18 között megindult német és osztrák gyűjtőmunka kezdeteit, annak ideológiáját, bemutatja

az osztrák állami gyűjtőhelyeket: a császári–királyi udvari könyvtárat, a különböző háborús gyűjteményeket, a Linzben működő hadimúzeumot. Részleteket tudhatunk meg a háborús magángyűjteményekről és gyűjtőegységeikről, továbbá az 1918 után keletkezett Nagy Háborús gyűjteményekről.

Ralph Andraschek-Holzer *Az első világháborús osztrák próza összehasonlítása* című munkájában név szerint ismerteti meg az olvasót a legismertebb osztrák háborús prózaírókkal, felsorolja és röviden elemzi azok közismertebb műveit, végül összefoglalóan értékeli az általa forrásanyagként tekintett háborús prózairodalmat.

Maciej Górny *A lelkek háborúja keleten? Egy lábjegyzet az elmúlt paradigmához* témájú tanulmányában a Nagy Háború Kelet- és Délkelet-Európában húzódó frontjain zajlott szellemi, lelki hadviselést, a lelkek háborújának értelmét boncolgatja a háborúban részt vett különböző nemzetek szemszögéből.

Daniel Marc Segesser *Háborús bűncselekmény? Osztrák–magyar hadműveletek 1914 augusztusában Szerbiában* témájú írásában röviden összefoglalja az 1914 augusztusi osztrák–magyar hadjárat főbb eseményeit Szerbiában, bemutatja a Monarchia haderejének várakozásait a déli szomszédja elleni háborúban. A szerző kitér a háború első hónapjában a szerbiai, illetve a németek belgiumi hadműveletei során elkövetett kegyetlenkedésekre, a szerbiai eseményekről szóló korabeli tudósításokra, s végül arra a megállapításra jut, hogy a Szerbiában történtek kimerítik a háborús bűnök fogalmát.

Heiko Brendel és Emmanuel Debruyne *Ellenállás és elnyomás a nyugati és a balkáni front mögötti okkupált területeken, 1914–18. Egy összehasonlító távlat* című angol nyelvű cikkében bemutatja, hogyan ment végbe a nyugati fronton Belgium és Észak-Franciaország, illetve Szerbia elfoglalása, ír az ott kialakított megszállási rendszer és katonai közigazgatás lényegéről, a Szerbiában és Montenegróban felállított osztrák–magyar katonai kormányzóságról, az okkupált területeken élő lakosság életkörülményeinek háború alatti megváltozásáról, továbbá az ellenállás kibontakozásáról a központi hatalmak csapatai által megszállt területeken.

Elisabeth Haid *Nemzetiségi politika és háborús propaganda. A galíciai rutének Ausztria–Magyarország és Oroszország szemszögéből* címet viselő tanulmánya körüljárja a galíciai rutének 1914 előtti helyzetét a Monarchiában, a rutén népcsoport szerepét a háború idején a katonai kormányzás alatt álló Galíciában. Megtudhatjuk, hogy a korabeli újságok mit írtak a ruténekről, hogyan használták fel osztrák–magyar és orosz részről saját céljaik érdekében a rutén lakosságot – előbbieket sokszor orosz kémeknek tartva őket.

Stephan Lehnstaedt *A megszállások összehasonlítása. Módszertani megfontolások Lengyelország első és második világháborús megszállásához* című írásában Lengyelország első és második világháborús idegen megszállását veti össze összehasonlító elemzést alkalmazva, a megszállás politikai, gazdasági és katonai vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt.

Petra Svoljšak és Bojan Godeša *Olasz közigazgatás a két háború között a szlovén etnikumú területeken: olasz nemzetiségi politika* című angol nyelvű tanulmányukban bemutatják a szlovének és olaszok viszonyát az első világháború előtt, a szlovén területen folyó harcokat a Nagy Háború idején és az olasz okkupációt 1918 után. Részleteket írnak le a fasiszmus éledéséről, majd az 1930-as évektől létező olasz okkupációs politikáról, melyben igen fontos szerepet töltöttek be az olasz nyelv és a szlovén területeken működő olasz iskolák.

Claire Morelon *Fenygetés és nemzeti egységre? A városi–vidéki ellentét Prágában az első világháború idején összehasonlító perspektívában* címet viselő, szintén angol nyelvű munkája bemutatja az 1914–1918 között fellépett ellátási zavarokat Prágában, a háború előtti társadalmi hierarchia felbomlását, továbbá ír a városi és a vidéki társadalom nemzeti kibéküléséről.

Stratos N. Dordanas *Ausztria–Magyarország és a macedón kérdés az első világháború idején* című tanulmányából megismerhetjük az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-háborúk idején követett balkáni politikáját, a macedón kérdés első világháború alatti alakulását, így pl. azt a támogatást, amit a tartomány nagy részét alkotó Bulgária kapott a szövetséges Monarchiától és Németországtól.

Lothar Höbelt *A császárkabátosok és az aranygallérosok. A politika és a katonaság viszonya az első világháborúban* című írásában nyomon követi a háborús katonai diktatúra bevezetését az európai (német, orosz, osztrák–magyar) monarchiákban, brit, német, francia, osztrák–magyar há-

borús példákon keresztül bemutatja a katonai vezetés primátusát a politikai döntéshozók felett. Kiemeli, hogy több átütő frontisiker általában növelte a katonaság hatalmának növekedését, bemutatja a politikai és a katonai vezetés kapcsolatát a koalíciós hadviselés keretében, ezen belül kitér a szövetséges államok közötti egyenlőtlenségekre is. Górcső alá veszi a háborúban semleges dél-európai országok: Görögország, Spanyolország, Portugália katonai és politikai vezetésének háborús szerepét is.

Günther Sandner *Ami ember erővel teljesíthető. Otto Neurath és a hadigazdaságtan* címet viselő tanulmányában tisztázza a hadigazdaságtan kifejezés lényegét, annak az 1910-es évek elejétől létező irányzatait, felsorolja legnevesebb német és osztrák képviselőit. Megismerteti az olvasót Otto Neurath életével, a közgazdász munkásságával és főbb tételeivel. Megtudhatjuk róla többek között, hogy rövid első világháborús frontszolgálat után 1916 áprilisától a bécsi közös Hadügyminisztériumban a Hadigazdasági Tudományos Bizottságot vezette, miközben a lipcei Hadigazdaság Múzeumának igazgatója is volt.

Verena Moritz *Katonai hírszerzőszolgálatok az első világháború előtt. Egy történet feltevései és távlatai, kétoldalú észrevételek és értékelések Ausztria-Magyarország valamint a cári birodalom példáján* című tanulmánya általános áttekintést ad a hírszerzőszolgálatok jelentőségéről, a címben megjelölt téma orosz és osztrák levéltári valamint könyvészeti forrásairól. A szerző ismerteti a kérdéskör kutatásának csomópontjait, értékeli, milyen jelentőséggel bírt az osztrák–magyar és a cári hírszerzőszolgálatok tevékenysége az első világháború előtti időszakban.

Végül M. Christian Ortner *Az osztrák–magyar harceljárás fejlődése az első világháborúban* című írásában ismerteti a háború előtt kiadott osztrák–magyar gyalogsági szabályzatokban lefektetett kiképzési elveket, a Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által írt 1911-es harcászati kézikönyv főbb megállapításait, a gyalogság harcászatában döntő szerepet kapott támadás jelentőségét. A szerző részletekbe menően ír az 1914 őszéig az orosz és a szerb fronton alkalmazott mozgóháborús harcászatról, majd az állásháborúban kialakult vonalharcászat, illetőleg az 1917-től a világháborús végéig jellemző zónaharcászat jellemzőiről és lényegéről, amelyek alapjait a korabeli szabályzatokban is lefektették.

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús részvételének számtalan érdekes vonatkozását természetesen összefoglaló mű feltétlenül számot tarthat a korszakkal és a Nagy Háború történetével foglalkozó szakemberek, továbbá az Ausztria–Magyarország első világháborús alatti történetét jobban megismerni kívánó olvasóközönség érdeklődésére.

Balla Tibor

BOGNÁR ZALÁN

HADIFOGOLYTÁBOROK ÉS (HADI)FOGOLYSORS A VÖRÖS HADSEREG ÁLTAL MEGSZÁLLT MAGYARORSZÁGON 1944–1945

(Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. 510 o.)

Hadifogolytáborok és hadifogolysors – a témáról a rendszerváltást megelőző években egyáltalán nem vagy csak alig beszéltek a túlélők visszaemlékezéseikben. Az ok egyértelmű volt, hiszen a hadifogolytáborokba került katonák és civilek tömegei haltak meg kegyetlen körülmények között, amelynek értelmezése a pártállami rendszernek a hazaérkezettek és a hozzátartozók felé kellemetlen erkölcsi hozadékkal zárult. A témával kapcsolatos magyarországi hallgatás mellett csak az emigrációban élő magyarság foglalkozott a kérdéssel. Kiemelkedően fontos Bognár Zalán munkája, mert elsőként vállalkozott arra, hogy felkutassa és részletekbe menő alaposággal feldolgozza a Vörös Hadsereg által megszállt magyar területeken létrehozott hadifogolytáborok történetét. Évtizedes kutatómunkájának második állomása a most napvilágot látott könyv. Első kiadása 2010-ben jelent meg *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945* címmel.

A történészutató, aki e kérdéskör tanulmányozására vállalkozott, nyomban az írott források hiányosságával találta szembe magát. Ezért fontos megemlíteni, hogy jelen munka előszavában a szerző alapos történeti áttekintését adja a hadifogolykérdés magyarországi kutatásának és a napjainkig elért szakmai eredményeknek. A kötet előszava azért is különösen értékes, mert tömören vázolja a témáról szóló releváns levéltári és más jellegű (például plébániák évkönyvei, helyi újságok, visszaemlékezések stb.) dokumentumok hányatott sorsát, azok eltűnését, vagy eltűntetését. A már említett visszaemlékezések a kötet szempontjából nélkülözhetetlenek bizonyultak, forrásértékük óriási – Bognár Zalánnak lehetőséget biztosítottak arra, hogy a mozaikszerű, töredékes levéltári információkat az egykori túlélők elbeszéléseivel kiegészítse. A szerző tisztázza a továbbiakban, hogy nem mindegyik épület, illetve épületegyüttes volt hadifogolytábor, ahol hadifoglyokat őriztek, illetve, amiket annak neveztek tévesen, mert némelyik hadifogoly-gyűjtőhely vagy hadifogolykórház volt. Kiemeli továbbá, hogy mivel a táborokban sok civil személy is tartózkodott, ezeknek a táboroknak a megnevezésére elterjedt az internálótábor kifejezés. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az írott és szóbeli forrásokban, a háborús mindennapok beszédmódjában azért is volt használatos az internálótábor fogalma, mert a Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan a nyilas rendszer propagandája is előszeretettel hangsúlyozta, hogy azon katonákra és polgári személyekre, akik a szovjetek kezébe kerülnek, vagy velük kollaborálnak, nem vár más, mint az internálótáborba történő elhurcolás. Tény az is, hogy amint a hadifogoly-szállítmányok Magyarországra hazaérkeztek, az elhurcoltak ügyéről általánosságban csakis a hadifogolykérdés keretén belül lehetett beszélni. A hadifogoly-gyűjtőtáborok célja és feladata tehát az volt, hogy elfogott személyeket – hadifoglyokat, civileket egyaránt – összegyűjtson, számba vegye, őrizze és osztályozza (rang és egészségügyi állapot alapján), valamint továbbszállításukat előkészítse. Hozzá kell tenni, hogy a táborok egy része feladatát tekintve nemcsak gyűjtőtábori, hanem átmeneti, vagyis tranzitlágeri funkciókat is ellátott. A kötetben a szerző definiálja és pontosítja a témával kapcsolatban felmerült meghatározásokat, mint például a gyűjtő-, az átmeneti és az átvevőtábor fogalmát.

Ami a kötet tartalmát és szerkezetét illeti, megállapítható, hogy teljes mértékben lefedi a kérdéskörrel kapcsolatos valamennyi részterületet. Az összesen tíz fejezetből álló könyv első fejezete – ellentétben az első kiadással – olyan alapkérdéssel foglalkozik, mint a hadifogolykérdés második világháború utáni jelentősége. A hadifogolykérdés akkori óriási társadalmi érintettsége vitathatatlán, számokban is mérhető volt. A második világháború alatti magyar területeken – tehát nem csak a trianoni Magyarország területén – ugyanis mintegy 1,2 millió magyar állampolgár, katonája és civil került valamilyen fogságba, továbbá 1945-ben szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintett volna távollról-közérről a hadifogolykérdés. Ennek megfelelően Bognár Zalán érzékletesen írja le, hogy a hadifogolykérdéssel kapcsolatosan a korszak vezető pártjai és politikusai között is megindult a vetélkedés annak érdekében, hogy hazaszállításuk kérdéséből politikai tőkét kovácsoljanak.

A második fejezet – hasonlóan az elsőhöz – fontos témát vizsgál: a hadifogság és annak második világháború idején érvényben lévő nemzetközi jogi intézményét. A szerző célja ezzel feltehetően az volt, hogy a hadifogság fogalmának definiálásával, a hadifoglyok – köztük az ide sorolt civilek – jogaira vonatkozó nemzetközi jogalkotás történeti bemutatásával alapadatokat és háttér információkat adjon a későbbi fejezetek témában történő elhelyezéséhez.

A harmadik fejezet a magyar állampolgárok hadifogságba jutásának folyamatát vizsgálja, melynek eredményeképpen a szerző a rendelkezésre álló és már publikált adatok segítségével rekonstruálja a Magyarország trianoni határain belül lefolyt harcok során hadifogságba került magyar katonák és a polgári lakosság számát. Elemzi annak kérdését, hogy milyen tényezők álltak a civil lakosság tömeges elhurcolásának hátterében, s csoportosítja az okokat. A fejezet értékét növeli, hogy a szerző mindezt kiegészíti saját alapos számításával is, amely a szakirodalmat tekintve is helytállóan, hozzátétőlegesen pontosnak tekinthető – 1944. november és 1945. április között nem beszélhetünk a létszámveszteségek központi számbavételéről. Az elhurcolásokat alátámasztva közzéteszi olyan dokumentumok másolatait (a külügyminiszternek a SZEB-hez írt levelei, kérvények személyek szabadon bocsátása ügyében, hadifogságba vitt egyén adatlapja stb.), amelyek bizonyítják a szovjet hatóságok magyar civil lakosság ellen végrehajtott akcióit, a személyek spontán összegyűjtését.

A kötet negyedik fejezete olyan „köztes” kérdést érint, amelyik lényegében eddig feltáratlan területe volt a hadifogolytáborok világának: a táborokba irányuló, vagy a táborok között megtett gya-

logmeneteknek. Fényt derít a táborokig megtett utak hosszára, időtartamára, az élelmezés és őrzés problematikájára, s a szökések megtorlására is hoz példát. Összegezve, a menetek emberi oldalát állítja a középpontba, felhasználva a túlélők információiban gazdag visszaemlékezését. A fejezet szerkezetét tekintve azonban ezt a kérdést talán indokoltabb lett volna a kilencedik, illetve a hetedik fejezettel együtt, azok részeként taglalni, ott, ahol Bognár Zalán a táborok területi összefüggéseivel, a foglyok magyarországi szállításával, „mozgatásával” foglalkozik, jöllehet kiegészül a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig tartó folyamat ismertetésével. Ennek okát abban látom, hogy a kérdésre elsődlegesen *logisztikai* feladatként tekint, s nem tesz különbséget a gyalogmenet és a vasúton történt szállítások között. Hangsúlyozandó, és a munka értékéből egy parányit sem vesz el, hogy a hadifoglyok útjának történetét és mozgatásának kérdését további részfejezetekre bontotta.

Az ötödik fejezet foglalkozik a magyarországi hadifogolytáborok kialakulásának folyamatával a front folyamatos változásának aspektusában. Olyan gyakorlati, szervezési kérdésekkel összefüggő feladatokat vizsgál, mint a táborok egyes városok, helységek szovjetek általi elfoglalása utáni alapítása, irányítása, felügyelete, a hely kiválasztás szempontjai, fenntartása és a táborok ellátásának kérdésköre. A táborlakók összetételére, létszámára is figyel a szerző – ezt eddig hasonló összefüggésekben szintén nem vizsgáltak. Ez a fejezet is olyan részkérdéseket vizsgál, mint a hatodik, amely részletesebben taglalja a táborok mindennapjait (VI. fejezet: *Élet és halál a magyarországi hadifogolytáborokban*). Hozzá kell tennünk, hogy az ismétlődően vizsgált témákat tágabb, árnyaltabb módon és újabb összefüggésekben tárja az olvasó elé.

A már említett hatodik fejezet azok közé tartozik, amelyik a többi között talán leginkább közelebb hozza a foglyok hányatott sorsát és világát, a foglyok az egyéni beszámolóikon keresztül maguk vallanak megpróbáltatásairól. A szerző mindezt olvasmányosan mutatja be, utalva arra is, hogy a táborokban az ellátás, az elhelyezés minősége több különböző körülménytől is függött, például a táborparancsnokok emberségétől – akik közül többen idegen nemzetiségűek voltak –, valamint a táborlakók státuszától és rangjától. Jól érzékelteti a szerző: azzal, hogy valaki tiszt volt a táborban, nem feltétlenül volt kedvezőbb helyzete, a farkastörvények, a túlélésért folytatott küzdelem lényegében mindenkire vonatkozott. A fejezet mindezekon túl bemutatja a mindennapi élettel kapcsolatos tábori „folyamatokat”, mint például az egészségügyi körülményeket, a halálozások főbb okait és annak a táborlakókra gyakorolt magatartás-változásait és pszichikai hatásait. Külön ki kell emelnem, hogy a táborokban történt elhalálozások számszerűsítve is vannak, még ha közvetlenül is. A könyv írja azoknak a hadifoglyoknak számát, akik szovjet fogságba kerültek és magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokban lették halálukat, mintegy 70 ezer főre teszi. Apró zavaró körülmény, hogy a fejezetben többször is megismétlődnek az egykori foglyok vallomásai, amit annak tud be a recenzens, hogy egy adott témát – például a foglyok osztályozása és szétválogatása – a kötetben többféle összefüggésben tárgyalja a szerző.

A *Táborból-táborba – területi összefüggések* című részt Bognár Zalán a tranzit- és különleges feladatokat is ellátó hadifogolytáborok bemutatásának szenteli. Ennek során tájegységenként halad hat táborcsoportba sorolva a magyarországi gyűjtőtáborokat, és bemutatja a különböző táborokba vezető főbb útirányokat. Az egyes táborokba irányuló és a táborok közötti gyalogmenetekkel és a vasúti szállítások összefüggéseivel foglalkozik. Mindezekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a szovjetek által elfogott hadifoglyok és civil személyek jelentős része a fogságba kerülésétől a kiszállításig szinte állandóan mozgásban volt, akár több mint 100, vagy akár 200 kilométeren keresztül is gyalogoltatták őket, ezért legyengült állapotukat tekintve sok ezer foglyora a biztos a halál várt. (Nem minden fogoly esett fogságba 1944 novemberében, sokan voltak, akiket 1945 közepeére már kiszállítottak az országból és még a romániai átmeneti-elosztótáborokban, úton, vagy a szovjetunióbeli céltáborokban voltak.)

A kötet *nyolcadik fejezete* a táborokból történő szabadulás különböző lehetőségeit mutatja meg, amelynek egyik módja az új, „demokratikus” Magyar Honvédségbe történő besorozás, hadosztályokba való szerveződés (amit a szovjet szervek folyamatosan gátolni igyekeztek) volt, vagy a szökések különböző módjai. A fejezetet kiegészíti a foglytáborokból kikerültek számának elemzése. A „szabadulás” természetesen nem mindig jelentett egyet a foglyok teljes mozgási szabadságának visszanyerésével, illetve a hadifogoly-sorsból való megmeneküléssel, hiszen a foglyok közül többen úgy jutottak a légereken túli „szabadságra”, hogy szovjet őrizetű műszaki alakulatokba osztották be őket. Folyamatos hadifogoly-mozgás az 1945. augusztus eleji szovjet kormányhatározat – miszerint

az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják – után is tapasztalható volt. A táborok fokozatos megszüntetésével még egy ideig folytatódott a magyar foglyok keleti (országhatáron túli) területekre transzportálása.

A kötet utolsó előtti egysége a foglyok magyarországi szállítását, azon belül is a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig történő kiszállítás kérdéseit elemzi. Tartalmát tekintve – például a bevagonírozás, útvonalak, szállítási idő, ellátás, egészségügyi viszonyok – lefedi az első kötetben közölt tényeket. Ellenben a könyv zárófejezete újszerű a tekintetben, hogy számba veszi azokat a magyarországi emlékhelyeket, amelyek az egykori hadifoglytáborok helyén létesültek. Már a fejezet-cím: *A hadifoglytáborok emlékezete: Kárpátalján emlékpark siratófallyal – és Magyarországon?* olvasása során is felmerül a kérdés: mi a célja a szerzőnek az előző kérdésfeltevéssel? A választ nem késlekedik megadni: „A magyar társadalomnak óriási az adóssága a szovjetunióbeli hadifogly-, internáló- vagy GULAG-lágerekbe kényszermunkára hurcolt honfitársaink iránt! Több generáció nőtt fel mindezeknek az ismereteknek a hiányában, ami torzította világlátásukat, identitástudatukat.” – E tekintetben a kérdésfeltevés jogos, mi több, időszerű. A címben szereplő – nevezük finoman „számonkérés-szerű” – kérdés pedig arra vonatkozik, hogy ha már az egykori Szovjetunió területén már több száz emlékhelyet létesített a Magyar Állam, akkor hogyan lehetséges az, hogy a mai Magyarország területén működött 56 hadifoglytábor közül mindössze négynek a helyén van emléktábla és csak egynek a helyén emlékmű?

E nagyjelentőségű munkát az első kiadással ellentétben immáron színes fényképfelvételek is kiegészítik, amelyeket két csoportba lehet sorolni. Az egyik a ceglédi hadifoglytáborban maradt, a foglyok által kegyetlen körülmények ellenére már-már művészi értékkel készített és nem utolsósorban informatív téglafaragások fényképgyűjteménye. A másik a Magyarország határain kívül állított hadifogly-temetők, emlékhelyek és a hazánkban létesített emléktáblák állításáról készült fotósorozat. A kötet egy rövid forrásmelléklettel és a magyarországi hadifoglytáborok településenkénti listájával zárul.

Bognár Zalán új kutatásaival kibővítette korábbi munkáját. Szakszerűen átdolgozott, fotókkal és számos korabeli dokumentummal alátámasztott könyvből hitelesen megismerhetjük a második világháborús magyar hadifoglyok és polgári személyek, ún. „malenykij robotosok” sorsát, a transzportok folyamatát és a táborok mindennapi életkörülményeit. Könyvével méltón adózott az elhurcoltak és embertelen körülmények között elhunyt honvédek, civilek és más nemzetiségűek emléke előtt, mementőt állítva az utókor számára is.

Kiss András

CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (SZERK.)

WOMEN IN WAR

From Home Front to Front Line

(*Pen and Sword Books, Barnsley, 2012. 237 o. ISBN 978-1-84884-669-2*)

Az angliai Dél-Yorkshire-ban, Barnsley városban működik a kifejezetten hadtörténelmi profillal rendelkező Pen and Sword Books (Toll és Kard Könyvek) kiadó, amely 2012. március 5-én jelentette meg a *Nők a háborúban – Az otthoni fronttól a frontvonalig* című tanulmánykötetet.

Bár a kiadó a kötet fülszövegén azzal indokolja a mű megjelenítésének fontosságát, hogy a nők szerepe a hadviselésben a hadtörténetírás elhanyagolt területe, valójában a téma hosszú ideje foglalkoztatja a hadtörténészeket szerte a nagyvilágban. Talán jól szemlélteti ezt az a tény, hogy ha a British Library katalógusában a „nők” és a „háború” kulcsszavakra együttesen keresünk rá, 8704 különböző kötetet találunk, ami a témával foglalkozik, az amerikai Library of Congress nyilvános katalógusában pedig még ennél is valamivel több, 8734 hasonló tartalmú címhez jutunk el. A fenti találatok közt az általános történeti áttekintésektől kezdve konkrét háborúkat, haderőnemeket,

fegyvernemeket, vagy országokat bemutató köteteket találhatunk a nők részvétele szempontjából. A címet olvasva joggal merülhet fel a kérdés: mi újat tud adni a témával kapcsolatban a kötet a több mint nyolcezer, csak angol nyelven megjelent hasonló témájú kiadványhoz képest? Az alcím is inkább bővíti, mint szűkíti a nagyon is általános címet, hiszen arra enged következtetni, hogy nem csupán a hadseregben szolgáló nőkről, hanem a háborús időkben a hátszországban tevékenykedő asszonyokról is olvashatunk a kiadványban.

Összesen 18 tanulmány került be a kötetbe, melyeket a szerkesztők hat nagyobb tartalmi egységbe soroltak. A könyv a szerzők bemutatásával kezdődik, a 8–12 soros rövid életrajzok a tanulmányok szerzőinek iskolai végzettségeit, tudományos fokozatait, beosztásukat, elismeréseiket és fontosabb publikációik jegyzékét tartalmazzák.

A rövid előszóban Gary Sheffield, a Birminghami Egyetem hadtudományi professzora tart rövid történeti áttekintést, melyben megállapítja, hogy míg korábban a nők elszenvetői voltak a férfiak konfliktusainak, addig a francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakával kezdődően a hadviselés megváltozásával megjelenik, majd kiteljesedik szerepük a háborúkban. Különböző szempontokat és példákat villant fel, melyeket kedvesnálnónak szán a tanulmányok elolvasásához, ugyanis a szempontok és korszakok mellett zárójelben minden esetben megtalálhatjuk, hogy mely fejezetben olvashatunk részletesebben a kérdésről. Ezt a részt a szerkesztői megjegyzés követi, melyből kiderül, hogyan ismerkedtek meg a szerkesztők egymással és miért tartották fontosnak a kötet megjelenését. Részletezik a tanulmánykötet összeállításának részleteit, s köszönetet mondanak mindenkinek, aki valamilyen formában hozzájárult megjelenéséhez. A könyvet keretes írásban minden olyan nő emlékének ajánlják, aki valamilyen háború következtében veszítette életét. Ezt követi a használati útmutató, ami tulajdonképpen a szerkesztői előszó tartalmi része, s hasonló logikával épül fel, mint Sheffield professzor előszava. Egy rövid történelmi áttekintés után néhány soros rezümét közölnek a tanulmányokról. Érdekesség, hogy a szerkesztők egy idézettel kezdik az útmutatót, amit a Kr. u. 697-ben keletkezett ír Cáin Adomnáin (Ártatlanok törvénye) angol nyelvű fordításából választottak. Ez volt az egyik első olyan írásba foglalt törvény a nyugati világban, amelyik rendelkezett a nem hadviselő felek szerepéről és a velük való bánásmódról háborúk idején. A könyv számozása is a használati útmutatóval kezdődik.

A kötet első nagyobb, két tanulmányt tartalmazó egysége a XIX. századdal foglalkozik. Az első címe magyarul: *Sir Colin Campbell kellemtelenségei: A nők, mint létezők a parancsnokság döntéseiben az 1857-es indiai lázadás idején*, melyet Dr. T. A. Heatcote, a brit hadtörténész, Kelet-Ázsia szakértő írt. A szerző ismerteti az 1857-es indiai eseményeket, amelyeket a magyar történetírók szípolylázadás néven ismer, majd kitér a nőkre is a konfliktus során. Megállapítja, hogy a lázadás idején az Észak-indiai területeken nem csak a brit hadsereg tagjai, de minden fehér ember, a brit-indiaiak, sőt a keresztény indiaiak is ki voltak téve a szípoly felkelők erőszakának. A brit főparancsnok kénytelen volt ezeket a csoportokat is figyelembe venni haditerve elkészítésekor, ugyanis a cseléséget távol kívánta tartani a konfliktustól. A nők tehát ebben az összefüggésben olyan csoportot képeztek, amelyet távol kell tartani a harci eseményektől, hogy elejét lehessen venni nagyobb tömegek fegyveres konfliktusba keveredésének. A másik XIX. századdal foglalkozó tanulmány már konkrétan kapcsolódik a hadviseléshez: *Heni Te Kiri Karamu: Gate Pa hősnője*, melynek szerzője Leicester Clinton történész, nyugállományú iskolaigazgató. A maori származású Heni Te Kiri Karamu Új-Zéland nemzeti hőse, jelentős törzsi vezető és harcos volt. A brit hadsereg és a telepések, valamint kis létszámú kollaboráns maori erő a Tauranga hadjárat során 1864-ben megostromolták a Gate Pa erődöt, ami Waikato maori király egyik fő támaszpontja volt. A királyt támogató négy gyermekes Heni Te Kiri Karamu más nőkkal ellentétben az erőd építése után nem hagyta el azt, hanem testvére mellett harcolt az ostrom idején. Hírnevét mégis a sebesültek ápolásában kifejtett tevékenységének köszönheti, a harcok során saját életét és testi épségét kockáztatva számos sérültet látott el, tekintet nélkül arra, hogy a katonák melyik oldalán harcoltak.

A második fejezet az első világháború időszakával foglalkozik, és mindössze egyetlen tanulmány került be a műbe ebből az időszakból. A tanulmány az *Otthonból otthon a nyugati fronton, 1914–1918* címet viseli a *Nők hozzájárulása a morálhoz* alcímmel. A szerző, Mrs. Elspeth Johnstone arról értekezik, hogy a brit nők a világháború idején azáltal, hogy a hagyományos ápolónői szerepek mellett nagy számban jelentkezték egyházi és jótékonyági szervezetekhez munkára, tehermentesítették a harcoló alakulatokat, másrészt a frontvonalak mögötti viszonylagos nyugodt

körülmények megteremtésével morálisan is segítették a Franciaországban és Belgiumban a harcok idején brit katonák millióinak küzdelmét.

A kötet a továbbiakban kizárólag a második világháború időszakát tárgyalja, négy fejezetre bontva; egy általános fejezetet követően a harcoló alakulatokat, a titkosszolgálatokat és a keleti hadszínteret vizsgálja.

A *második világháború* című harmadik fejezetben két tanulmány található. Mark Connelly, a Kenti Egyetem modernkori történelemtudományok professzorának munkája, ami a *Munka, sorban állás, és törődés: brit nők és a hátország, 1939–1945* címet kapta. Itt nem az első, hanem a második világháború a korszak, de szinte azonosak a megállapítások, mint előző tanulmányban. A fő különbség a két írás között az, hogy Connelly professzor a különböző szervezetek munkájának bemutatása helyett elsősorban a nők gazdaságban betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Kiemeli, hogy amíg a nők az ipari és mezőgazdasági termelőmunkában is helytálltak a frontokon harcoló férfiak helyett, addig a hagyományosnak tekinthető, a családban és a társadalomban betöltött női szerepeiket is megtartották, s ezáltal morálisan is segítették a harcolókat. A fejezet másik tanulmánya: *Menekülés a szövetséges hadseregekkel, civilek az 1940-es villámháborúban*. Szerzője Dr. George Bailey, aki elsősorban ökológusként, környezetmérnökként tevékenykedik, több brit és európai egyetem címzetes professzora, de rendszeresen publikál hadtörténelmi témákban is. Munkája tulajdonképpen forrásközlés, hiszen javarészt a szerző édesanyja, az ukrán származású Tatiana (Saczkowska) Bailey 1940-es naplójának részleteit közli: a villámháború idején az európai kontinensről az Egyesült Királyságba történő meneküléséről számol be. Bailey professzor édesanyja történetét tipikus és fontos kordokumentumnak tarja; az írást emlékének ajánlja.

A negyedik fejezet a brit harcoló alakulatok és a nők kapcsolatát vizsgálja négy tanulmányban. Az *Oltsd el a fényeket!* című írás, ahogy arra az alcím is utal, a Brit Királyi Tüzérség 93. fényszóró ezredével foglalkozik. Szerzője Immogen Corrigan nyugállományú őrnagy asszony, a Birminghami Egyetem doktorandusza. A dolgozatban tárgyalt alakulat érdekessége, hogy ez volt a brit hadtörténelem során az első teljes egészében női állományú katonai egység, amely háborúban bevetésre került. A tanulmány érdekessége, hogy a szerző elsősorban az „oral history” módszerrel dolgozott a megírásakor, forrásként szinte kizárólag az általa rögzített, egykor az alakulatnál szolgálatot teljesített nőkkel készített interjúkra támaszkodott. A tanulmányból kiderül a személyes érintettség is: a szerző nagyanyja is harcolt a második világháborúban. A második publikációt a fejezetben szintén egy hölgy, Georgina Natio katonai szakíró jegyzi *Honvédelem: brit tüzekek, nők és etika a második világháború idején* címmel. A szerző elsősorban etikai szempontból közelíti meg a nők második világháborús szerepvállalását, és kitér a harcoló alakulatokhoz kerülésük körüli vitára is. Értekezik a nők bevonásáról a légvédelemben, s hogy miként hatott pozitívan a nők hadseregen belüli elismertségére Sir Frederick Alfred Pile vezérezredes 1939-es kinevezése a brit légvédelem parancsnokává. A fejezet harmadik tanulmányát a kiadvány ötletgazdája és egyben egyik szerkesztője, Celia Lee írta *Marina hercegnő, kenti hercegné, mint a WRNS parancsnoka a második világháború idején* címmel. A WRNS (Women's Royal Navy Service – Női Királyi Haditengerészeti Szolgálat) a brit haditengerészet 1917-ben alapított, 1993-ig működő női szárnya volt, amely kivette részét a második világháború küzdelmeiből is. A tanulmány a WRNS működése és második világháborús szerepvállalása mellett bemutatja Marina görög és dán hercegnő, kenti és brit királyi hercegné életét is, akinek a férje, György kenti herceg V. György brit király negyedik fia is, s a Brit Királyi Légierő tisztjeként repülőhalált halt egy skóciai hadgyakorlat közben a második világháború idején. Marina hercegnő 1940-től 1968-ban bekövetkezett haláláig viselte a WRNS tiszteletbeli parancsnoki címét, ő az egyik első olyan tagja a brit királyi családnak, aki rádiószózatban bízta az Egyesült Királyság női polgárait a WRNS-be történő belépésre, illetve önkéntes munkára.

Mike Ryan, számos légiérővel foglalkozó mű szerzője publikálta a szintén a kutatási területébe vágó témát *Hurrikánok és retikülök* címmel. Az alcímét olvasva egyértelmű válik – ha egyáltalán felmerült volna bárkiben is a kérdés –, hogy a címben szereplő „hurrikánok” ezúttal nem trópusi ciklonokra, hanem a brit Hawker Aircraft Limited elnevezésű, híres egymotoros Hurricane vadászrepülőgépeire utalnak, mert a tanulmány alcíme ezt jelöli is: *Női repülő-hajózók a RAF (Royal Air Force – Királyi Légierő) kötelékében a második világháború idején*. Mike Ryan elsősorban korabeli statisztikák segítségével hívja fel az olvasók figyelmét arra, hogy milyen nagy óraszám

repültek nők a legkülönbébb géptípusokon és hányféle bevetési céllal a második világháborúban. Külön kitér a támogató repülőalakulatok szerepére a háború alatt, illetve azokra a nőkre, akik ilyen csapatoknál teljesítettek szolgálatot.

A *Második világháború, titkosszolgálati* munka című ötödik fejezetben ugyancsak négy tanulmány olvasható. Ezek közül az első szerzője Dr. Juliette Pattinson történész, a Strathclyde-i Egyetem oktatója, akinek fő kutatási területe a nők és hadviselés kapcsolata. Ebben a kötetben a *Brit titkos ügynökök a második világháborúban* című tanulmányát közli, melyben a nők munkáját mutatja be a különleges műveletek végrehajtására szakosodott SOE (Special Operations Executive – Különleges Műveletek Végrehajtó Szerve) kötelékében. Az 1940. július 22. – 1946. január 15. között fennálló SOE, akiket Sherlock Holmes lakása után a „Baker utcai Irregularisoknak” is neveztek, számos nőt is foglalkoztatott. Pattinson több maga készítette interjú alapján idézi fel munkájukat, s az interjúkban megfogalmazott állításokat a publikációban igyekszik leváltári forrásokkal is megerősíteni.

A fejezet következő tanulmánya szorosan kapcsolódik az előző íráshoz. Szerzője Johnatan Walker, aki történelmi témájú regényei által ismert az Egyesült Királyságban. A kötetben közölt írás címe: *Sue Ryder, és a SOE-nak dolgozó FANY (First Aid Nursing Yeomanry – Nemesei Elsősegélynyújtó Ápolónők) tagok*. A FANY-t érdekes módon egy férfi, Edward Charles Baker alapította, aki 1898-ban megsérült egy szudáni hadjárat során. Az 1907 óta működő szervezet a Vöröskereszttel együttműködve fontos szerepet kapott a második világháborúban is, s a tanulmányból kiderül, hogy több tagja a SOE alkalmazásában is állt mint kódfejtő, távírázó, sofőr, vagy épp szállásadó. Legismertebb közülük a tanulmány címében is szereplő Sue Ryder, aki a második világháborúban tizenöt éves korától fogva vett részt, a SOE lengyel szekciójában tevékenykedett, de járt később kiküldetésben Tunéziában és Olaszországban is. Háború alatti munkája elismeréseképp Sue Ryder megkapta Cheshire megye (észak-nyugat Anglia) és Varsó (Lengyelország) bárónői címeit. A 2000. november 2-án elhunyt Sue Ryder 1953-ban alapítványt hozott létre, amely ma is működik. Sue Ryder nevére napjainkban Suffolkban kórház, Anglia és Wales szerte pedig jótékonyági üzletek viselik. Johnatan Walker cikkében Ryder önéletrajza alapján a FANY nővéreinek a SOE-ban betöltött munkáját mutatja be a második világháború idején. A fejezet következő tanulmányában Christine Halsall a *Nők és titok, fényképezési értelmezés* című írásában a Danesfield ház munkáját mutatja be. A napjainkban luxusszállodaként működő erdei házban a második világháború idején a brit titkosszolgálat emberei dolgoztak, köztük számos nő, például Winston Churchill lánya, Sarah Churchill is. Munkájuk a RAF által készített többszáz ezer németországi, valamint német megszállás alatt lévő terület légi fotójának tanulmányozása és kiértékelése volt. Az itt végzett munka fontos segítség volt a szövetséges katonai vezetés számára a tengelyhatalmak erőinek felderítésében és a hadműveleti tervezésben. A fejezet utolsó tanulmányának – *X Állomás – Nők a Bletchley Parkban* – szerzője John Lee hadtörténész, címzetes egyetemi tanár. A tanulmány a második világháború legismertebb, számos tudományos-, és szépirodalmi műben, dokumentum-, és játékfilmben is bemutatott titkosszolgálati bázisáról, a Bletchley Parkról és az ott dolgozó nőkről szól. Az itt végzett hírszerző munkát a brit, de általában az egész angolszász szakirodalom döntő jelentőségűnek fogadja el a második világháború végkimenetelére szempontjából, s fontosnak tartják azért is, mert az ott dolgozók munkája ékesen bizonyította, hogy a civil értelmiség és a katonai végzettséggel nem rendelkező – többségében női – operátorok is fontos hadiszolgálatot tehetnek háborús időkben.

A kötet utolsó tematikai egysége a keleti hadszíntérrel foglalkozik, első tanulmányának címe: *Nők Leningrád ostrománál*, szerzője Tatjana Roshupkina orosz szakfordító, aki Dr. George Baleyhez hasonlóan szintén édesanyja élményei alapján közelít publikált témájához. A harcok idején kilenc éves Tatjana Csernyiseva rokonlátogatás miatt szorult az ostromlott városba. Roshupkina a történelemkönyvek adatai és édesanyja emlékei alapján igyekszik bemutatni az ostromot a brit olvasóközönségnek a szovjet civilek nézőpontjából.

A kötet társszerkesztője, Paul Edward Strong kutató történész tanulmányának címe: *'Lotta Svärd, Nachthexen és Blitzmädel' – Nők hadiszolgálatban a keleti hadszíntéren*. Ez az első olyan írás a kötetben, amelyik nem csak a szövetségesek oldalát mutatja be a nők háborús részvétele szempontjából, hanem olyan szervezetekkel, egyesületekkel és alakulatokkal is megismerkedhet az olvasó, mint például a napóleoni háborúk hősnőjének nevét viselő finn Lotta Svärd Yhdistys, melynek tagjaként százezer nő tevékenykedett a téli háború idején. Bemutatja a katonai jellegű német

női szervezeteket, a WRNS-hez hasonló alakulatok német megfelelőjét, és kitér a Wehrmachtban és a Waffen SS-en szolgáló nőkre is. Megemlíti, hogy az 5. „Wiking” SS Páncélosadosztály mellett tevékenykedő norvég Anne Gunhild Moxanes ápolónő volt az egyetlen nem német nemzetiségű nő a második világháború idején, aki megkapta a vaskeresztet. De olvashatunk a tanulmányban hírszerzőkről, SS örökről, orosz mesterlövész nőkről, harcokszízekről vagy a németek által „Éjszakai boszorkányoknak” (Nachthexen) nevezett 588. szovjet éjszakai bombázó ezred katonanőiről is.

Dr. Halik Kochanski tanulmányának címe azonos a kötetével (Women in War), azonban alcíme (Lengyelország) egyértelművé teszi a témaválasztást: *Nem volt még egy ország, amely annyiszor cserélt volna gazdát a második világháborúban, mint Lengyelország*. Ezzel a mondattal kezdődik az ugyancsak családi kötődésű téma, ugyanis a szerző nagynénje, Nina Kochanska történetén keresztül meséli el a két tűz közé szorult ország háborús megpróbáltatásait. Nemcsak az országot, a családot is kettévágta a háború: galíciai otthonukat a németek szállták meg, az ország keleti felét pedig a Szovjetunió. A cikk bepillantást enged Sztálin birodalmának világába: Nina Kochanska deportálásra került Kazahsztánba. Grace Filby, pszichológiai és pedagógiai végzettséggel is rendelkező biológusnő tanulmányában (*Nők, akik megnyíhtették a hidegháborút*) a grúziai Eliava Intézetben dolgozó nők munkájával foglalkozik, akik a második világháború, s az azt követő hidegháború időszakában a vegyi- és biológiai eredetű szennyeződések és fertőzések kutatásával és gyógyításával, antibiotikumok és egyéb védő- és gyógyszerek fejlesztésével járultak hozzá a katonák megmentéséhez és a tudomány fejlődéséhez. Végül a *Háborús veteránok* című tanulmányban ismét Celia Lee közöl négy rövid interjút: Mrs. Georgina Ivison egykori katonai oktatónővel, Theresa Jordan nővérrel, aki a fronton teljesített ápolónői szolgálatot, egy egykor a WRNS szolgálatában álló és teljes neve elhallgatását kérő asszonnyal, akit csak Beryl néven említ, valamint Mrs. Mary (Minnie) S. Churchill-lel.

A kötet szép kiállítású, jó minőségű kiadvány: keménykötéses, az eredeti fekete kötetstábla felirat nélküli, a gerincen aranyszínű nyomásban olvasható a mű címe, szerkesztőinek neve és a kiadó logója. A védőborító is igényes, korabeli brit női harcosok fotóiból professzionális grafikus által összeállított munka.

A tanulmányokat egy összevont név-, szervezet-, és helységnevmutató index követi. A könyv közepén a 112–113. oldalak közt nyolc számozatlan táblán, összesen 36 fekete-fehér fotón látható a tanulmányok fényképmelléklete, átlagosan írásonként két-két fotóval, elsősorban a tanulmányokban szereplő nők vagy alakulatok fényképeivel. A könyv formai szempontból tökéletesen megfelel mindannak, amit egy tudományos szakkönyvtől elvár az olvasó: a hivatkozások kellő számúak, frissek és pontosak, az indexelés alapos, a szerkezet jól áttekinthető, a képaláírások világosak, a katonai rövidítések és szervezeti nevek feloldása hiánytalan, azonban ezek az ismérvek elsősorban a kiadó munkáját dicsérik. A tanulmányok ugyanis mind műfajukban, mind tudományos mélységükben jelentősen elütnek egymástól. Ha tehát visszatérünk az eredeti kérdésfeltevéshez, hogy mi újat tud még adni a témával kapcsolatban a kötet, akkor a válasz az, hogy nem sokat. Azonban éppen a tanulmányok közötti tudományos és stilisztikai különbségek, valamint a sokszínű témaválasztás miatt a könyv mindvégig érdekes és olvasmányos marad. Noha nem valószínű, hogy mélyebb nyomot hagy a brit hadtörténetírásban, mégis egyik kitűnő példája lehet a történelmi témájú tudományos ismeretterjesztő kiadványoknak. Igényes kivitele, olvasmányossága és változatos tematikája miatt jó eséllyel kerülhet fel az angolszász közművelődési és iskolai könyvtárak polcaira, s közérthető nyelvezte miatt alkalmas lehet arra is, hogy felkeltse a laikus közönség érdeklődését a hadtörténelem, valamint a nők és a honvédelem kapcsolatának témájában.

Kiss Balázs

JONES, OWAIN – GARDE-HANSEN, JOANNE (SZERK.)

GEOGRAPHY AND MEMORY. EXPLORATIONS IN IDENTITY, PLACE AND BECOMING

(Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 320 o. ISBN 978-0-230-29299-4)

Hely és emlékezet egymással szorosan összefüggő fogalmak: „az emlékezésnek [...] roppant ereje lakozik a térbeli helyekben”- olvashatjuk már Cicerónál. A szónokok számára írt műben a mnemotechnika egyik legősibb, a görög-római kultúra által megőrzött technikáját írja le a szerző, amelyben képzeletbeli helyek adják az emlékezés kereteit, az emlékezet képeit ezekhez kötik a rétorok és idézik fel később éppen az elhelyezkedésük alapján. Hasonló elven működik tehát ez, mint egy egyszerű memóriajáték, ahol a képekre elhelyezkedésük alapján emlékeznek a játékosok, és ezáltal találják meg a képpárokat.

Elsősorban francia gondolkodók, társadalomtudósok munkássága nyomán vált egyre elterjedtebbé a társadalomtudományokban a lieu de mémoire (emlékezeti hely) fogalma, amelyben Pierre a helyek és az emlékezet szoros kölcsönhatásának a rómaiaktól ránk hagyományozott felismerését elevenítette fel és ötvözte elsősorban Maurice Halbwachs gondolataival. Nora szerint „a lieu de mémoire alapvető létoke az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása” és „a spiritalitás anyagba foglalása”. A földrajzi helyek tehát kiváló talajt kínálnak ezen tartalmak hordozására, de elvonatkoztatva a fizikai tértől emlékezeti helyek lehetnek nagy beszédek, csaták, békék, memoárok, könyvek vagy cselekedetek, így akár az emlékező egyperces csend is. Magyarországon a debreceni egyetem egy kutatási projektje foglalkozik az emlékezeti helyek összegyűjtésével és elemzésével.

A *Geography and Memory* című tanulmánykötet az emlékezeti hely fenti fogalmához képest eltérően közelíti meg helyek és emlékezet összefüggéseit, problematikáját. A (kulturális) földrajz, média és kommunikáció, vizuális művészetek területein tevékenykedő szerzők az egyedi jelenségek felé fordulva azt a folyamatot próbálják megragadni, ahogyan az egyén érzékeli és később emlékezetében felidézi az őt körülvevő természeti vagy épített teret, az abban elhelyezkedő tárgyakat, illetve ahogyan az emlékezetbe épülve ezek a térélmények annak részévé válva formálják az identitást. Ugyanis, ahogyan a kötet első részéhez fűzött bevezetőben olvasható, az emlékezet „több mint egy egyszerű agyi funkció, mivel magába foglalja az egyének belső forrásait, amelyek segítenek a körülöttük lévő világ értelmezésében”.

A társadalomtudományokban évtizedek óta intenzíven kutatott kollektív emlékezet és szociális identitás mellett ugyanis az egyéni identitás is a „múlt cselekedeteiből és (meglátogatott) helyszíneiből” építkezik. Ebből a nézőpontból tehát érdekessé válik akár egy gardrób szekrény évtizedek át halmozódó tartalmának és egy költőzködés vagy haláleset összefüggésében történő kiürítésének aktusa és annak elemzése is, amelyről a kötet első tanulmánya szól. Az írás témaválasztása és elemzésének gondolati háttere egyben rávilágít a társadalom- és bölcsészettudományokban a közelmúltban bekövetkező hangsúlyeltolódásokra is, amelyek következtében az emlékezet mellé olyan témák és hívószavak is az érdeklődés homlokterébe kerültek, mint nem-reprezentációs (non-representational), test (body), érzelmek (affects) és anyagság (materiality). A kötet első két írása éppen szubjektivitásának okán lehet meglepő a magyar olvasó számára, hiszen a gardrób szekrény tartalmának elemzése után az iptörténeti örökség egy-egy nagy-britanniai és amerikai helyszínről, a rézbányászat egykor virágzó, majd rehabilitációra szoruló városairól olvashatunk, szintén személyes hangnemből.

Az identitásról szóló rész fejezetei tehát egy helyszínhez kötődő, akár társadalmi csoportok akár egyes személyek számára jelentőséggel bíró érzetét, ha tetszik „a helyek szellemét” igyekeznek megragadni. A harmadik fejezet (*Gyász és emlékezet feltérképezése John Banville A tenger című művében*) egy irodalmi példán keresztül a halálesetek és ezzel összefüggésben a gyászmun-ka térbeli aspektusait, a helyszínek emlékezetéhez és a gyászhoz való kötődését veszi górcső alá. A példa egységétől eltekintve az elemzés mindenféle traumatikus múltbéli (történelmi) ese-

ményre vonatkoztatható, és nem csupán az egyéni, de a kulturális örökség helyei, a múzeumok hatóerejére is rávilágít, ahol a látogatók a múlttal való egységet keresik. Hetherington gondolatát idézve a tanulmány szerzője megállapítja, hogy fizikai felkeresésével a hely nem csak mint „értelmezés és reprezentáció, hanem mint kapcsolat és megerősítés” élhető át. A tanulmány arra is magyarázatot kínálhat, miért olyan fontosak egy közösség identitásának megerősítésében is a gyász-helyek. Vannak ugyanis olyan jelentéssel bíró helyek, ahol a tér- és idősíkok összecsúszhatnak, az összes eddigi történéseket egyfajta „egyidejűségbe” olvasztva, ezáltal pedig létrejöhet egy olyan határhelyzet, liminalitás, amely egyszerre van jelen lelki-szellemi értelemben a gyászban és jelöl ki ugyanakkor materiális, térbeli helyeket, amelyek „a folytatódó kapcsolat érzetét adják”.

A kötet szerkesztői úgy definiálják a tájat és helyet, mint „a fizikai tér egy ismerős, emlékezetes darabját”, amelyet sajátos jellege különböztet meg környezetétől, amitől „az hely lesz, ahol valami megtörtént”. Hamvas Béla hasonló következtetésekre jutva sokat idézett *Az öt génusz* című írásában úgy fogalmaz, hogy „a helynek arca van”, ezáltal tehát „nemcsak az, ahol a dolgok vannak”, hanem tulajdonságok, érzetek fűződnek hozzá, „barátságos, vagy ellenszenves, félelmetes vagy szelíd, nyugodt vagy fenséges” és mindig egyedi: „[k]ét egyforma hely éppúgy nincs, mint megisméltető pillanat”. A kötet nyolcadik tanulmánya az amerikai hadtörténelem vonatkozásában a kulturális emlékezet helyszíneinek a múltat megjelenítő képességét elemzi. Az Egyesült Államok fővárosától, Washingtontól mintegy 60 kilométeres távolságban zajlott az amerikai polgárháború legnagyobb lovassági összecsapása, az itt található és akkor kórházként használt állomásépület később Graffiti House néven vált különleges emlékezeti helyé, az épület falán ugyanis megmaradtak és a mai napig láthatók a sebesült katonák falfirkái. A helyszínt, amely az északi és déli államok határterületén feküdt, többször el-, majd visszafoglalták, így mindkét oldal katonái rajta hagyták kezük nyomát az épületen, a konfliktusos múlt ezáltal egy közös emlékezeti helyen őrződött meg. A polgárháborúban harcoló katonák mai leszármazottai pedig jól elkülönített falfelületeken maguk is elhelyezhetnek felmenőikre emlékező falfirkákat, az emlékek különböző rétegeinek egymásra rakódása által tehát folytonosan újra és újrafogalmazódik (és esetenként aktualizálódik) a(z emlékezeti) hely jelentése. A tanulmány szerzőinek következtetése, hogy a jelen a múlt felé a kulturális örökség, míg a múlt a jelen felé emlékezet formájában fejeződik ki, az identitás formálásában pedig e kölcsönhatás mindkét iránya szerepet játszik. Ebben a vonatkozásban is a fizikai hely szolgál a múlt és jelen kölcsönhatásának katalizátoraként. A mai látogatók számára engedélyezett falfirkák elkészítésében való fizikai részvétel még inkább átélhetővé teszi a múltbeli eseményhez való kapcsolódást, csakúgy, mint a tanulmány szerzői által hozott kelet-londoni példa is, ahol a bevándorlási múzeum látogatói poggyszócímkekre írhatják gondolatainak, amelyeket azután egy erre szolgáló nyitott bőröndben helyezhetnek el.

„Az emlékezet a kreativitás kulcsfontosságú eleme” – állapítják meg a kötet szerkesztői hangsúlyozva, hogy az emlékezet és az általa is formált identitás nem statikus, sokkal inkább állandóan változik, formálódik. Ahogyan a kötet tizenkettedik fejezetében Malajzia második világháborús emlékezete példáján is lemérhető, a hivatalos emlékezet kialakítása során lehetnek olyan emlékezeti tartalmak, amelyeket a hatóságok elhallgattatnak, ugyanakkor ezek a kisebb közösségekben megőrződve idővel helyet követelhetnek maguknak, megkérdőjelezve akár a „történelem” hivatalos olvasatát is. A hazai olvasónak elég csupán 1956 emlékezetének a rendszerváltás éveiben játszott szerepére gondolni, hogy belássa a megállapítás helytállóságát.

Tulipán Éva